

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ШІСТЬ РАЗІВ НА РІК

ТРАВЕНЬ
ЧЕРВЕНЬ 2026

ЗМІСТ

Тетяна Космеда. Сміхова культура — щит та інструмент боротьби українських військових (на матеріалі віртуальних листів, написів, позивних, анекдотів та інтерв'ю).	3
Віктор Бріцин. О. О. Потебня і теорія когнітивної модальності	15
Володимир Пономаренко. Назви Литви в європейських мовах і проблема етимологізації хороніма-основи.	30
Ганна Межжеріна. Літописна повість про вбивство Ігоря Ольговича та її автор. 1.	42
Лариса Садова. Прізвища з патронімними формантами в сучасному антропоніміконі Волинської області.	68

РЕЦЕНЗІЇ

Тетяна Брага. Наукова спадщина професора Івана Кочева крізь призму сучасних мовознавчих студій [Рец. на: Книжовнийт език и диалектите: исторически и съвременни аспекти. Сборник в чест на 90-годишнината от рождението на проф. Ив. Кочев (1935–2021 г.). София : Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 2025. 456 с.]	79
--	----

МОБО ЗНАБСТВО

SCIENTIFIC-THEORETICAL JOURNAL
FOUNDED IN JANUARY 1967
PUBLISHED 6 TIMES PER YEAR

MAY
JUNE

2026

CONTENTS

- Tetiana Kosmeda.** Humour culture — shield and tool of struggle among Ukrainian soldiers (based on virtual letters, inscriptions, call signs, jokes, and interviews). . . 3
- Viktor Britsyn.** O. O. Potebnia and the theory of cognitive modality 15
- Volodymyr Ponomarenko.** Names of Lithuania in European languages
and the problem of etymologizing of the choronym base 30
- Hanna Mezhzherina.** The chronicle tale of the murder of Igor Ol'govich
and its author. 1 42
- Larysa Sadova.** Surnames with patronymic formants in the modern
anthroponymicon of Volyn Oblast.. . . . 68

REVIEW

- Tatyana Braga.** Professor Ivan Kochev's scholarly legacy in the light
of contemporary linguistic research [Review of the book: The Literary Language
and Dialects: Historical and Contemporary Aspects. A Festschrift Honoring
the 90th Anniversary of the Birth of Prof. Ivan Kochev (1935–2021). Sofia:
Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, 2025. 456 p.] 79

Тетяна КОСМЕДА

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
вул. 600-річчя, 21, м. Вінниця, 21021, Україна
Електронна пошта: tkosmeda@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8912-2888>

СМІХОВА КУЛЬТУРА — ЩИТ ТА ІНСТРУМЕНТ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ (на матеріалі віртуальних листів, написів, позивних, анекдотів та інтерв'ю)¹

У статті досліджено специфіку мовлення українців періоду російсько-української війни за допомогою аналізу різноманітних дискурсивних практик, створених українськими військовослужбовцями. Матеріалом наукової студії слугували тексти віртуальних листів, написи військовослужбовців на зброї та техніці, позивні воїнів, анекдоти, а також фрагменти текстів інтерв'ю. Продemonстровано, що лінгвокреативність і схильність до продукування комічного є ключовими рисами українського національного характеру й ознаками етнічної лінгвоперсони, які специфічно маніфестуються в мілітарних умовах. Доведено, що сучасний воєнний гумор демонструє історичну тяглість щодо відтворення сміхової культури, інтегруючи козацькі традиції (способи генерування прізвиськ і моделювання епістолярію до ворога) з інноваціями — «окопною творчістю», мілітарним графіті, творенням позивних і зразків чорного й білого гумору. Сучасний фронтовий дискурс характеризується карнавалізацією — деконструкцією мовних норм і проникненням ігрових елементів у повсякденне мовлення, що трансформує трагічні реалії в карнавальний протест. У вимірі воєнного сьогодення мілітарний гумор є захисним механізмом і виконує п'ять ключових функцій: 1) психологічну (захисну): нівелювання стресу й додання страху; 2) комунікативну: деконструкція та висміювання образу окупанта; 3) сублімаційну: перенаправлення деструктивного гніву в конструктивну лінгвотворчість; 4) рефлексивну: оперативна реакція на події через інструменти мем-культури й суспільної сатири; 5) націєтворчу: маркування ментальних відмінностей і зміцнення української свідомості. Попри воєнні виклики, український гумор зберігає свою автентичність, деструктуючи ворога не лише грубим сарказмом, але насамперед м'якою, поетичною іронією. Розквіт воєнного сміхового дискурсу засвідчує становлення нової ідеології в новітніх комунікативних практиках.

¹ Стаття підготована за матеріалами доповіді, виголошеної на Міжнародній науковій конференції «Мова української армії: учора, сьогодні, завтра», проведеної Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні НАНУ 5 травня 2026 р.

Цитування: Космеда Т. Сміхова культура — щит та інструмент боротьби українських військових (на матеріалі віртуальних листів, написів, позивних, анекдотів та інтерв'ю). Мовознавство. 2026. № 3. С. 3–14. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-348-2026-3-001>
Citation: Kosmeda T. (2026). Smikhova kultura — shchyt ta instrument borotby ukrainskykh viiskovykh (na materialy virtualnykh lystiv, napysiv, pozyvnykh, anekdotiv ta interv'iu) [Humour culture — shield and tool of struggle among Ukrainian soldiers (based on virtual letters, inscriptions, call signs, jokes, and interviews)]. Movoznavstvo, (3), 3–14. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-348-2026-3-001>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

Ключові слова: дискурсивні практики сміхової культури, лінгвокреативність, мовлення військовослужбовців, українська лінгвоперсона, карнавалізація мовлення, окопна творчість, історична тяглість.

*У процесі ствердження української нації
комічне еволюціонує від архаїчного сміху,
гумору до викривальної сатири, дошкульної
іронії й нарешті вибухає сміхом-захистом*
[Галаур : 52]

*Почуття гумору під час війни — це бронезилет для душі
(Із висловлювання військовослужбовця)*

*Я жартував до великої війни
і продовжую жартувати після її початку,
цього в мене Росія не вкраде.
Гумор — це мій ментальний щит*
(Із висловлювання військовослужбовця)

Гумор вважають базовою рисою українського національного характеру, що формувалася впродовж століть як механізм психологічного захисту в умовах воєн, соціальних потрясінь, негараздів. Український гумор — складник національної лінгвокультури й менталітету, покликаний зберігати оптимізм і стійкість, долати травматичний досвід та знижувати рівень негативних емоцій [див.: Теслюк та ін.; Харченко; Храбан]. Він є дієвим засобом самоідентифікації, самоусвідомлення та самоіронії, що продемонстровано в напрацюваннях сучасних мовознавців, а також у фундаментальних працях загальноновизнаних дослідників. Психологічні відмінності українців одним із перших ґрунтовно описав М. Костомаров, указуючи на домінування їхньої емоційності й специфічної іронії, що викладено в науковій розвідці «Дві руські народності» (1861) [Костомаров]. У цій праці схарактеризовано психологію українців і виділено такі засадничі ознаки національного гумору: домінування м'якої, поетичної іронії (а не грубого сарказму), що закорінена в «жартівливій вдачі»; поширення гострого слова в повсякденному житті, піснях й обрядах як свідчення високого рівня індивідуальної свободи та розвиненої спроможності до критичного мислення; взаємозв'язок сміхової культури з почуттям прекрасного й багатством уяви [там само]. Водночас філософ Д. Чижевський сфокусував увагу на таких фундаментальних рисах української ментальності, як артистизм і гумор, які слугують інструментом для нівелювання життєвих колізій. Учений уважав здатність до моделювання гумору засадничою рисою психологічної структури українського національного характеру, наголошуючи на цьому в кількох ключових працях, насамперед у «Нарисах з історії філософії на Україні» (1931) [Чижевський 1992], де схарактеризував емоційність і сентименталізм українців, а також зазначив, що гумор є способом нівелювання життєвих суперечностей і демонстрацією автономії духу. У «Філософії Г. С. Сковороди» (1934) [Чижевський 1934], аналізуючи постать мислителя, автор акцентує на скovorодинівському сміху та іронії як втіленні одного з аспектів духовного світу українців. Д. Чижевський бачив у стилі Г. Сковороди риси українського бароко, коли навіть теологічні міркування межують із дотепним жартом, що відображає ціліс-

ність людської душі. Крім того, дослідник розглядає гумор і сатиру як невід'ємні елементи давньої козацької культури й барокового світосприйняття, де сміх межує з глибоким трагізмом. У розвідці «Український характер» [Чижевський 2005] дослідник виокремлює гумор як рису, що вможливило дистанціювання українців від життєвих колізій. На думку Д. Чижевського, гумор є характерною ознакою українського світогляду, засобом гармонізації внутрішнього світу, покликаним усувати екзистенційні дисонанси. Учений намагався диференціювати ознаки українського гумору, трактуючи його, по-перше, як похідну глибокої емоційності, необхідну «серцю» — центру людської душі — задля збереження тепла й людяності на противагу холодному раціо (у межах концепції кордоцентризму Г. Сковороди й П. Юркевича); по-друге, як інструмент примирення протилежностей, спрямований на критичне сприйняття довкілля без поринання в песимізм та на збереження духовної рівноваги; по-третє, як свідчення конфлікту між внутрішніми інтенціями та їхньою зовнішньою реалізацією; і насамперед — як захисну реакцію, спрямовану на таврування невідповідностей між формою і змістом. Дослідник пов'язував розвиток українського гумору з епохою бароко, де синтезувалися трагічне й комічне, високе й низьке. Головне те, що гумор — не лише риса ментальності, але й власне спосіб філософського осмислення світу, який дає змогу українцям залишатися суб'єктами власної історії навіть у найскладніші часи.

Українцям властива особлива сміхова культура, вершиною якої вважають лист запорожців до турецького султана Мехмеда IV (близько 1676 р.), зафіксований на картині І. Рєпіна. Цей лист інтерпретують як утілення духу волелюбності, непокори й народної іронії. Згадана апокрифічна (легендарна) пам'ятка, де козацьку сатиру перетворено на зброю, демонструє повну зневагу до ворога. До основних ознак сміхової культури, утілених у цьому листі, уналежнюють зухвалий сатиричний гумор і тролінг. Як відомо, тролінг — форма соціальної провокації, що реалізується шляхом моделювання маніпулятивних повідомлень у вигляді емоційних реакцій на певні події чи конфлікти, де актуалізуються насамперед мовленнєві жанри образи й звинувачення. Троль (автор провокації) намагається вивести людей з рівноваги, принизити або змусити витрачати час на безглузді дискусії. Лист-відповідь на ультиматум султана з вимогою здатися перетворює домагання ворога на фарс. Козаки висміюють пафос султана, актуалізуючи образливі слова, негативні дотепні епітети, як-от *чорт турецький, самого Люцифера секретар* та ін. Текст листа спровокував у ворога гнів та образу.

Дискурсивне вираження гумору запорожців свідчить про силу та непереможність їхнього духу: козаки не боялися смерті чи могутнього ворога, а глузували з нього, демонстрували презирство й сміливо висміювали володаря величезної імперії. Сміх у цьому разі — це словесна дія, спосіб колективного подолання страху. Попри те, що оригінал листа не зберігся, а є лише його копія XVIII ст., знайдена Я. Новицьким, сам сюжет написання послання став частиною українського фольклору й самоусвідомлення. Він виразно демонструє, що навіть у найтяжчих історичних умовах українці зберігали гідність і волелюбність, протиставляючи супротивнику свій унікальний гумор. Образ «Листа запорожців турецькому султану» перетворився на потужний культурний код та інструмент психологічної війни українських військових проти російських окупантів, символізуючи козацьку зневагу до агресора та впевненість у власних силах.

Подібні епістоли пишуть сьогодні Путіну, актуалізуючи стилістику козацького тролінгу XVII ст., зокрема через використання зневажливих прізвиськ, ігнорування ультиматумів та висловлення прямих погроз. Звернення до очільника Кремля, витримані в дусі відомої відповіді запорожців турецькому султану, є сучасною формою народної творчості. Вони експлікують традиційні прийоми сатири й гострої інвективи у відповідь на загарбницькі претензії: ідеться про козацький тролінг, гумор і лайку. Такі тексти демонструють непокору й зневагу до агресора. Їхнім характерним зразком є колективний лист українських парламентарів (2018) як реакція на санкції Російської Федерації. Текст цієї епістоли, оприлюднений народним депутатом О. Гончаренком, містить прямі аналогії з відомим історичним документом козаків, висміюючи російське керівництво, пор.:

«Українські депутати — Путіну! Ти, президент, чорт московський, і проклятого чорта брат і товариш, самого Люцифера секретар! Який ти в чорта лицар, коли голим задом їжак не вб'єш? Не будеш, сучий ти сину, синів українських під собою мати. Твого війська ми не боїмося, землею і водою будемо битися з тобою. От так тобі український народ висловив, плюгавче. Не будеш ти і свиней християнських пасти. Тепер кінчаємо, бо число знаємо і календар маємо, місяць у небі, рік у низі, а день такий у нас, як і у вас, за це поцілуй у дупу нас!» (ДНЛП, арк.1).

У презентованому тексті простежуємо зневажливі звертання (*чорт московський, сучий сину, плюгавець, кремлівський карлик*) та вербалізацію нікчемності супротивника (*голим задом їжак не вб'єш*). Акцентування на відсутності страху й упевненість у перемозі реалізовані в підкреслено зниженій (вульгарній) інвективній тональності (*Твого війська ми не боїмося; Не будеш <...> синів українських під собою мати <...> землею і водою будемо битися з тобою <...> за це поцілуй у дупу нас!*).

Наведемо ще один зразок актуалізації національної прецедентності в мовленні українських військовослужбовців — «Лист українських козаків кремлівському карлику. Написано біля могили славетного запорозького кошового Івана Сірка»:

«Ти — виродок віку, сказане цуцня кегебістське із намордником наполеончика. Мало тебе, Володьку, били-дубасили в дитинстві, бо дурість так і не витрясли. Об стінку, очевидно, ненароком хтось зачепив твоєю голівкою, а наслідки до сих пір дають про себе знати і хвороба з кожним днем прогресує. Який ти в чорта лицар, коли із тебе насміхається увесь народ порядний, самозванець придуркуватий! Ти — кровавий злодій, який обікрав народи, які, обмануті і зомбовані міфічними імперськими доктринами, погодилися тобі довірити владу. Найбільше брехло федеративне, пам'ятай народну мудрість: “Брехнею весь світ пройде, та назад не повернеться!”. Ти жодній нормальній людині не друг, не товариш і не брат, відомий кремлівський кат, знищуєш усіх, хто тобі не угодний, кидаєш у прірву розумних людей, а мільйони — на узбіччя життєвих доріг, щоб вони спивалися і валялися попідтинню. Правда, найгірших із гірших вибируєш по всіх імперських просторах і відсилаєш собачою смертю подихати на українських землях. Не захотів ти, Путін, жити із нами — козаками у мирі та спокої. Посіяв вітер, а пожнеш бурю. І відсахнуться від тебе усі народи світу, навіть останньої імперії, що своїм смородом від тебе уже запаскудила планету і ось-ось розвалиться на дрібненькі шматочки. Прокляне тебе рід людський, а особливо люд московський, що не умів ти господарювати, а хотів власні кишені поповнювати, як кочівник-перекотиполе, за чужий рахунок. І буде над тобою суд великий, і гнатимуть тебе у шию навіть ті, хто ще сьогодні заглядає тобі в рот. Тікати ж буде нікуди! Запрошуємо тебе на нашу землю ко-

зацьку. Правда, цілувати у те місце, куди вказували славні хлопці-запорожці турецькому султану, не дозволимо, бо ти й такого не гідний. Заслужив ти, за нашим Звичаєм, бути посадженим на палю, але цього робити не будемо. Обіцяємо! Посадимо тебе у клітку та й возитимемо від села до села, від міста до міста, щоб усі бачили справжнє ху#ло недоношене» (ЛУККК, арк.1).

У цьому контексті простежуємо нагромадження інвективної, експресивно-зниженої та зневажливої лексики, що функціонує переважно як звертання або виразно негативні епітети: *виродок віку, скажене цуцня кегебістське із намордником наполеончика, самозванець придуркуватий, кровавий злодій, найбільше брехло федеративне, відомий кремлівський кат, кочівник-перекотиполе, ху#ло недоношене*. В аналізованому тексті також виокремлюємо усталені вислови, які суттєво посилюють його прагматичний ефект: *брехнею весь світ пройдеши, та назад не повернешся!; посіяв вітер, а пожнеш бурю; суд великий; гнати в шию; заглядати в рота; не друг, не товариш, не брат*. Для актуалізації традиційної інтерпретації образу ворога використано зневажливі слова із суфіксами суб'єктивної оцінки іронічно-демініутивної семантики та пейоративної модальності (*цуцня, наполеончик, голівка*), а також прийом евфемізації (*Правда, цілувати у те місце, куди вказували славні хлопці-запорожці турецькому султану, не дозволимо, бо ти й такого не гідний*). Фіксуємо й риси їдкої іронії: *Мало тебе, Володьку, били-дубасили в дитинстві, бо дурість так і не витрясли. Об стінку, очевидно, ненароком хтось зачепив твоєю голівкою, а наслідки до сих пір дають про себе знати і хвороба з кожним днем прогресує*. Характерною ознакою актуалізованих мовленнєвих жанрів образи й погрози є висока концентрація окличних конструкцій, пор.: *Який ти в чорта лицар, коли із тебе насміхається увесь народ порядний, самозванець придуркуватий!; І відсахнеться від тебе усі народи світу, навіть останньої імперії, що своїм смородом від тебе уже запаскудила планету і ось-ось розвалиться на дрібнесенькі шматочки; Прокляне тебе рід людський, а особливо люд московський, що не умів ти господарювати, а хотів власні кишені поповнювати, як кочівник-перекотиполе, за чужий рахунок. І буде над тобою суд великий, і гнатимуть тебе в шию навіть ті, хто ще сьогодні заглядає тобі в рот. Тікати ж буде нікуди!; Обіцяємо! Посадимо тебе в клітку та й возитимемо від села до села, від міста до міста, щоб усі бачили справжнє ху#ло недоношене*. Наведений контекст можна кваліфікувати як класичну інвективу.

Історик І. Полуєтков, який служить у ЗСУ, запропонував свій «Отвіт Запорожців Путіну», пор.: *Ти, цар, чорт пітерський, і проклятого чорта син і брат, самого Люцифера секретар, да не отаман! На тобі! Який ти в чорта лицар?! Чорт ти, вис*ана твоя морда. Не будеш ти, су*ин син, синів християнських під собою мати, твого війська ми не боїмося, землю і воду будемо битися з тобою, враже ти, розпроклятий сину! (РПС, арк.1)*. Лексичне й стилістичне наповнення наведеного тексту вирізняється надзвичайною експресивністю. Воно є яскравим виявом української національної сміхової культури, що виконує функцію психологічного захисту, слугує для демонстрації зневаги до ворога та забезпечує сублимацію агресії. Лексичне наповнення відзначається брутальною, зниженою та лайливою тональністю: текст насичений прямими образливими номінаціями, спрямованими на деструкцію та приниження гідності адресата (*чорт пітерський, проклятого чорта син і брат, свиняча морда, сучий син*). Ужиті інвективи презентують грубу лексику, покликану вербалізувати зневагу (*вис*ана твоя морда, враже ти,*

розпроклятий сину). Крім того, актуалізовано релігійні й демонічні образи: простежуємо поєднання християнських понять із сакральньо-негативною лексикою задля підкреслення «нечистої» сутності ворога (*Люцифера секретар, чорта син і брат, враже*). Водночас простежуємо функціонування військово-побутової лексики: слів, що стосуються військової справи й відповідної ієрархії, але вжитих у контексті заперечення (<...> *да не отаман, не лицар* <...>). Стилистично цей текст є вишуканою пародією на офіційне листування, зокрема на пишні й урочисті титули, які султан зазвичай використовував у своїх посланнях. Козаки висміюють його уявну велич, замінюючи її демонічними номінаціями. Тексту притаманна висока експресивність і патетика: попри інвективну, знижену тональність, він передає оптимізм, виражає енергію життєздатності та впевненість у власній праведності. Це не просто образа ворога, а демонстрація сили й незалежності. З метою посилення емоційності використано риторичні запитання та оклики (напр.: *Який ти в чорта лицар?!*). Актуалізовано народнорозмовну традицію (низове бароко): текст близький до фольклорного, з елементами тогочасної ділової мови, переосмисленої в гумористичному ключі. Антитурецький пафос історичного документа, що в сучасних мілітарних реаліях трансформувався в антирашистський, виражений через експлікацію глибокої ворожості до загарбників та абсолютної відмови від підкорення.

Отже, лексичний склад тексту відзначений брутальною та експресивно-зниженою тональністю, а стиль є підкреслено пародійно-сатиричним та інвективним. Аналізоване послання слугує репрезентативним зразком запорозького «чорного гумору», прагматична мета якого — деморалізувати супротивника, увиразнити його нікчемність і засвідчити власну безстрашність.

Є також інші версії віртуальних листів російському агресору, що відтворюють подібну стилістику, пор.: *Ти, ху@ло, чорт московський, і проклятого чорта син і брат, самого Люцифера секретар. Який ти в чорта лицар, коли голою ср*кою їжака не вб'єш?! Ми не боїмося, землею і водою будемо битися з тобою, враже ти, розпроклятий сину!* Цей варіант послання оприлюднив дописувач соціальної мережі «Фейсбук» Д. Клименко (РПС, арк.1). У ньому простежуємо прецедентні компоненти, що демонструють високий рівень відтворюваності козацького епістолярного коду в нинішньому мілітарному дискурсі. Крім того, у сучасних реаліях значне поширення мають послання, оформлені як написи на різних видах зброї (боєприпасах, мінах, ракетах) чи військової техніки. Указані графічні практики є специфічним різновидом «листування», що містить іронічні побажання адресату, зокрема й у формі інтертекстуальних алюзій на лист турецькому султану, напр.: *Гарного польоту!, Здохни, Путін, — пес смердячий!; На добру пам'ять!; Не губить — це вам!; З любов'ю з України!; Квиток в один кінець!; Таксі на той світ!* та ін. У такий спосіб мілітарні об'єкти трансформуються в засоби експресивного вираження народної іронії та дотепів.

Гумор вербалізується й у військових позивних, що інтерпретуються також як важливий елемент психологічного захисту, самоідентифікації та підняття бойового духу. Позивні часто мотивовані внутрішніми якостями військових, особливостями їхньої зовнішності, колишніми захопленнями або кумедними життєвими випадками. Це явище також є безпосереднім продовженням національної історичної традиції. Запорозькі козаки вигадували дотепні прізвиська, що жартівливо виражали індивідуальні риси характеру чи поведінки, як-от: *Легкоступ, Побігайло, Прохватило, Свистун, Скачи-*

стрибайло. Окрему групу становили найменування, що експлікували парадоксальність, напр.: *Непийвода*, *Непийтиво*. Такі іронічні оніми зазвичай давали тим, хто, власне, полюбляв хильнути зайвого. Традиційні позивні часів УПА також вербалізували гумор, зазвичай через іронічне перебільшення, напр.: *Малий* (для високого воїна), *Сивий* (для молодого). Сучасний гумор військовослужбовців продовжує цю традицію, вербалізуючи іронію, напр.: *Студент* (позивний, який часто отримують люди з вищою освітою або дуже молоді воїни) та *Принц* (для невибагливого в побуті бійця). Поширені номінації позивних, що базовані на актуалізації певних хобі, особливих професійних знаннях: *Піксель* (для воїнів, які люблять комп'ютерні ігри або працюють із технікою), *Вайфай* (той, хто завжди на зв'язку), а також ситуативні найменування на зразок: *Нато* (той, хто часто згадує стандарти НАТО) [див про це: Белей]. Отже, сучасні позивні військовослужбовців творяться з гумором і є дієвим психологічним інструментом, що дає змогу витримувати тяжби війни.

В українському мовному просторі сьогодні формуються цілі цикли публікацій, що мають такі промовисті назви: *Сміх крізь піксель: як українські військові перетворюють гумор на психологічну зброю*, *Гумор як аптечка першої допомоги для духу: роль армійських жартів у збереженні боєздатності*, *Зброя проти божевілля: чому гумор є обов'язковим елементом інформаційної війни*, *Гумор як елемент військової культури, що об'єднує та зміцнює побратимство*, *Гумор стає для українців не розвагою, а інструментом для виживання* та ін. Наведені приклади є переконливим свідченням вагомості й необхідності поширення національної сміхової культури.

В інтерв'ю з воїнами ЗСУ постійно наголошується на потребі використання гумору в середовищі військових. Його називають *бойовим гумором*, *гумором армійським* чи *гумором військових*. Воїнів ЗСУ часто запитують, для чого їм потрібен гумор, жарти, іронія; дотепність військових аналізують, відповідно її кваліфікуючи, пор.:

«“Кирило, як ви можете сміятися і жартувати, коли довкола таке відбувається. Війна! Зараз не час жартувати...”». Я періодично отримую подібні повідомлення в коментарях, іноді в особисті повідомлення. І весь час намагаюся пояснити, що похмурі обличчя на хвилину не наблизять Перемогу. Нервовий зрив наблизити можуть, а Перемогу — ні. *Армійський гумор багато хто вважає децю прямолінійним і грубуватим*. Правильно вважають, я навіть згоден. Але який є. Ось, два оператори, що хіхікають, з експериментальними бомбочками, запускають дрон. Вони можуть робити те саме з дисциплінованими особами. Але хитрі усмішки мені більше подобаються в цій ситуації <...> *Гумор, звісно... такий собі. Типу, брате, кинь пачку згущеного молока, поки все затихло, не будь мудрилою. А він, — ти не тикай мені і не хами, зовсім охренелі вже, я все-таки Апостол Петро. Або під Бахмутом бійці вирішили підгодувати бродячих собак. Один несе годівлю, другий з автоматом страхує. І сміється. Каже — собаки у шоці — їжа принесла їжу... Похмуровато, згоден. На непередбачену людину сам факт бігаючих зграй собак-людоджерів справляє пригнічуюче враження. Але уявляєте людей, які у цій ситуації продовжують жартувати? Я намагатимуся більше писати про них. Щоб було легше зрозуміти. Нам після Перемоги ще якось жити разом...*» (ГНФ, арк.1).

В інтерв'ю на тему «Про що жартують в час війни» комік О. Руснак наголошує, що справжній український характер відображає жорсткий, лаконічний фронтовий гумор «без пафосу й без намагання комуся

сподобатися. Саме він показує справжню витримку, самоіронію і здатність сміятися, стоячи по коліна в реальній небезпеці. І точно не чотири роки мемов про байрактар від кварталів та єдиних марафонів, де “гумор” часто був просто пропагандистським фоном. Бо український характер — не в постановочних жартівливих роликах, а в короткому, сухому фронтовому жарті, який одночасно і смішний, і страшний, і напрочуд чесний» (ПЖЧВ, арк.1).

Ситуативний гумор моделюється в українському мовному просторі як реакція на: а) рашистську пропаганду, наприклад, неологізм *бджавелін* походить від *бджола-джавелін*, напр.: «*Бджовеліни*. Конотопська відьма Галька (2 частина). На основі реальних подій — наприкінці березня 2022 року українські бджоли на смерть покусали російських солдат: 3 — на смерть, 25 — госпіталізовано» (назва мультфільму, квітень 2022); б) дії корупційних чи деструктивних представників влади, наприклад, резонансна ситуація щодо закупівлі яєць для військовослужбовців за завищеними цінами, пор. *золотояєчня* — утворено від словосполучення *золота яєчня* (збірно до *золоті яйця*): «Жодного тижня не пройшло без скандалів з Мінобороною. Нове розслідування журналістів “Української правди” дозволило вийти на черговий механізм можливого розкрадання державних коштів. Нова схема набагато масштабніша, ніж *золотояєчня*» (ФЗ); *золотояйцевий* — змодельоване значення ‘ознака, пов’язана із золотими яйцями’: «Небагато з вас знають деякі пікантні деталі біографії сумновідомого *золотояйцевого* і тепер вже ексміністра МОУ О. Резнікова» (ФД); в) номінування ворожого озброєння відбувається деструктивна лексикалізація абревіатур, як-от: *СУчка* від *СУ-34* — перетворення абревіатурної назви літаків марки *СУ* (названо на честь радянського авіаконструктора П. Сухого) на інвективне позначення жіночого роду: «Сьогодні збита ще одна рашистська *СУчка*, 12 шахедів і керована ракета! Слава ЗСУ!» (ФЮ, арк.1), а також композит *сушкопад* (від *Сушка падає*) [СУ-24]: «Про успішний *сушкопад* постійно надає інформацію командувач повітряних сил Збройних сил країни генерал-лейтенант Микола Олещук <...>» (ЮРТВ, арк.1).

Окрім того, військовослужбовці створюють анекдоти, у яких актуалізуються і доброзичливий, і чорний гумор, що презентують різні модифікації національної сміхової культури. Репрезентативними зразками доброзичливого (світлого) гумору є такі народні дотепи: *Напис у чоловічому туалеті: «У разі бомбардування — ховайтеся під цим унітазом. У нього ще ніхто не попадав. Прибиральниця», Вітаю всіх українців з прийдешніми святами! А всіх росіян з наступаючими українцями!*

Натомість специфіку чорного гумору як радикальної форми комічного внаочнюють такі фронтові дотепи: *Україна перша у світі держава, в якій собаки будуть їсти корейців. Собаки їм все згадають; Російські новобранці навчаються 4 дні перед тим, як їх відправлять на фронт. Їхня історія така: 4 дні, 9 днів, 40 днів... забули; Младший лейтенант, мальчик маладой, залезай в пакет, пара дамой... Слава ЗСУ!*

Захоплення чорним гумором бійців ЗСУ пояснюють так: *Подейкують, що любов до чорного гумору — це як ноги у російського солдата <...> Після початку відкритої війни ви, ймовірно, могли спостерігати зміни в лексиці і жартах навіть найспокійніших та найдоброзичливіших людей. Варто тільки пригадати популярний мем в березні: «Шановні українські військові, не лайтеся матом на відео з мертвими російськими солдатами, це ж діти дивляться!» (РМЖ, арк.1); «Розчавило машиною жартів: навіщо нам*

потрібен чорний гумор під час війни і як не загрузнути в ньому назавжди» (РМЖ, арк.1).

Чорний гумор — це специфічна форма комічного, що ґрунтується на цинізмі й глузуванні зі смерті, хвороб і трагедій. Водночас доброзичливий гумор (м'який, позитивний, «світлий», наївний, сентиментальний), на відміну від чорного, висміює дрібні недоліки, не завдаючи болю і не торкаючись трагічних тем. Він спрямований на покращення емоційного стану без використання шоківих чи цинічних тональностей і ґрунтується на вираженні душевного тепла та на моделюванні безневинних ситуацій. Чорний гумор діє як лезо, оголюючи страх і зло, а протилежний йому «білий» (доброзичливий) — як заспокійливий засіб, що створює атмосферу безпеки й комфорту.

Сучасне мовлення українських військових — від офіційної термінології до фронтового сленгу — досліджують і науковці-лінгвісти, і самі учасники бойових дій, розкриваючи особливості мовомислення бійців через інтерв'ю, щоденники, художні й публіцистичні тексти.

Український гумор воєнного часу — це сміх крізь сльози, покликаний засвідчити незламність і внутрішню свободу нації, а також вагомий складник психологічного захисту, самоідентифікації та зміцнення бойового духу.

Сучасний гумор військовослужбовців підтверджує тяглість традиції: жарт, іронія, сатира й дотеп — це основа сміхової культури українців, успадкованій від запорозьких козаків. Сміхова культура розкриває життєрадісний дух українців, їхню сміливість і здатність глузувати з небезпеки або із самих себе. Історично така тенденція яскраво виявилася в епістолярних посланнях ворогу та творенні дотепних прізвиськ, що згодом ставали прізвищами. Сьогодні ж ця традиція трансформувалася в мілітарні реалії: написи на зброї, новітні епістолярні звернення та військові позивні. Актуалізовано два види гумору — чорний (екстремальна форма комічного, «гумор шибениці») і білий (м'який, світлий, доброзичливий), які функціонують паралельно й формують власні системи мовленнєвих зразків, презентуючи різні пласти національної сміхової культури.

Український гумор є динамічним культурним явищем, що поєднує традиційні й інноваційні практики. У сучасних реаліях сформувався новий феномен сміхової креативності — окопна творчість, складником якої є військові графіті (написи на зброї і техніці).

Гумор є «епіцентром» карнавалізації — характерної ознаки сучасного креативного дискурсу. У теперішніх реаліях цей феномен розглядають не лише як атрибут свята, але і як складник щоденної мовної онтології. Указаний процес виявляється через інтеграцію ігрових, пародійних і театралізованих елементів у публічне спілкування, водночас руйнуючи традиційні мовні норми. Карнавалізація трансформує серйозні теми в жарти й меми, що стають інструментом протесту проти трагічних реалій буття.

Гумор в умовах війни сприяє таким важливим процесам: 1) психологічному захисту й утвердженню моралі, оскільки вможливорює подолання стресу через, трансформацію страху й розпачі в сміх; 2) деміфологізації та висміюванню ворога, унаслідок чого окупанти постають нікчемними, некомпетентними, безглуздими й аморальними; 3) сублімації агресії, постаючи захисним механізмом, за якого руйнівна енергія гніву чи ворожнечі несвідомо перенаправляється в соціально прийнятну, конструктивну діяльність, що забезпечує подолання психологічної напруги; 4) інтенсифікації новітньої мем-культури, у межах якої інтернет-меми є оперативною реакцією на мілі-

тарні події, трансформуючи трагедію в об'єкт суспільної сатири; 5) національній ідентифікації: сміх увиразнює культурну й ментальну відмінність між українцями та росіянами, зміцнюючи громадянську свідомість і транслюючи унікальний світогляд українського етносу.

Перспективу подібних досліджень убачаємо в необхідності формування максимально повного корпусу зразків гумору, створеного під час російсько-української війни, з метою їхньої класифікації, інтерпретації та комплексного аналізу трансформацій вітчизняної сміхової культури.

ЛІТЕРАТУРА

- Белей Л. Л. Позивні учасників АТО й ООС: творення та функціонування. *Мовознавство*. 2020. № 3. С. 49–62.
- Галаур С., Галаур С. Сміхова культура українців та її мовне втілення крізь призму століть. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Вип. 76. Т. 3. С. 47–52.
- Костомаров М. Дві руські народности / пер. О. Кониського; з переднім словом Дм. Дорошенка. Київ ; Ляйпціг : Українська накладня. [1923]. 112 с.
- Теслюк В. М., Теслюк В. В., Чеберяко А. В. Гумор у психічному житті людини. *Вісн. Нац. ун-ту оборони України*. 2020. № 1 (54). С. 167–172.
- Харченко О. Медіакомунікації, когнітивні аспекти, український гумористичний дискурс воєнного часу. *Інтегровані комунікації*. 2023. №1 (15). С. 57–67.
- Храбан Т. Є. Військовий чорний гумор як форма адаптаційних процесів і реагування індивіда на страх смерті (психолінгвістичний аспект). *Вісн. Ун-ту ім. Альфреда Нобеля*. Серія «Філол. науки». 2021. № 1 (21). С. 243–249.
- Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. 2-ге вид. Київ : Оріє при УКСП «Кобза», 1992. 230 с.
- Чижевський Д. Український характер. Філософські твори: у 4-х т. Київ : Смолоскип, 2005. Т. 1. С. 8–15.
- Чижевський Д. І. Фільософія Г. С. Сковороди. Варшава : Укр. наук. ін-т, 1934. 272 с.

ДЖЕРЕЛА

- ДНЛП Депутати написали Путіну в дусі листа козаків султану. *Texty.org.ua*. URL: <https://cutt.ly/gt47WCLv> (дата звернення: 10.04.2026).
- ЛУККК Лист українських козаків кремлівському карлику. *Українські легенди*. URL: <https://cutt.ly/IyuplxMw> (дата звернення: 25.03.2026).
- ЛСІ Лексико-словотвірні інновації. 2022–2022 : словник / уклад. А. Нелюба. Харків : Харків. історико-філол. т-во, 2025. 112 с.
- ПЖЧВ Про що жартують в час війни: інтерв'ю з ужгородським коміком Олексою Руснаком. *Varosh*. URL: <https://cutt.ly/ft47QLT2> (дата звернення: 10.03.2026).
- РПС Репін по-сучасному. Як українські вояки пишуть листа Путіну. *Radio Свобода*. URL: <https://cutt.ly/At47QcOE> (дата звернення: 12.03.2026).
- РМЖ Розчавило машиною жартів: навіщо нам потрібен чорний гумор під час війни і як не загрузнути в ньому назавжди. *Naкупilo.ua*. URL: <https://radio.pakupilo.ua/chornyj-gumor-pid-chas-vijny/> (дата звернення: 12.04.2026).
- ГНФ Сазонов К. Гумор на фронті: зброя проти божевілья. Армієський гумор багато хто вважає дещо прямолінійним і грубуватим, 21 березня 2024. *Glavcom.ua*. URL: <https://cutt.ly/0t47msiV> (дата звернення: 20.03.2026).
- ФЗ Facebook: М. Закордонєць. 31.08.23.
- ФД Facebook: О. Давида. 07.09.23.
- ФЮ Facebook: В. Юрченко. 18.02.24.
- ЮРТV Ютуб: Р Т V U A . 28.02.24.

Дата надходження до редакції: 13.04.2026

Дата надходження після рецензування: 18.05.2026

Дата затвердження редакцією: 03.07.2026

REFERENCES

- Belei L. L. (2020). Pozyvni uchashnykiv ATO y OOS: tvorennia ta funktsionuvannia. *Movoznavstvo*, (3) 49–62. [In Ukrainian].
- Chyzhevskiy D. (1992). Narysy z istorii filosofii na Ukraini. 2nd ed. Kyiv: Orii pry UKSP «Kobza». [In Ukrainian].
- Chyzhevskiy D. (2005). Ukrainskiy kharakter. *Filosofski tvory*: in 4 vols. Kyiv: Smoloskyp. Vol. 1, 8–15. [In Ukrainian].
- Chyzhevskiy D. I. (1934). *Filosofia* H. S. Skovorody. Warsaw: Ukrainskiy naukoviy instytut. [In Ukrainian].
- Halaur S., Halaur S. (2024). Smikhova kultura ukraintsev ta yii movne vtilennia kriz pryzmu stolit. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. Iss. 76. Vol. 3, 47–52. [In Ukrainian].
- Kostomarov M. (1923). Dvi ruski narodnosti. O. Konyskiy (Transl.), Dm. Doroshenko (Pref.). Kyiv; Leipzig: Ukrainska nakladnia. [In Ukrainian].
- Kharchenko O. (2023). Mediakomunikatsii, kohnityvni aspekty, ukrainskyi humorstychnyi dyskurs voiennoho chasu. *Intehrovani komunikatsii*, 1 (15), 57–67. [In Ukrainian].
- Khraban T. Ye. (2021). Viiskovy chornyi humor yak forma adaptatsiinykh protsesiv i reahuvannia indyvida na strakh smerti (psykholinhvistychnyi aspekt). *Visnyk Universytetu imeni Alfreda Nobelia. Seriya «Filolohichni nauky»*, 1 (21), 243–249. [In Ukrainian].
- Tesliuk V. M., Tesliuk V. V., Cheberiako A. V. (2020). Humor u psykhiichnomu zhytti liudyny. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 1 (54), 167–172. [In Ukrainian].

SOURCES

- DNPL Deputaty napysaly Putinu v dusi lysta kozakiv sultanu. *Texty.org.ua*. URL: <https://cutt.ly/gt47WCLv> (last accessed: 10.04.2026). [In Ukrainian].
- FD Facebook: O. Davyda. 07.09.23.
- FYu Facebook: V. Yurchenko. 18.02.24.
- FZ Facebook: M. Zakordonets. 31.08.23.
- HNF Sazonov K. (2024). Humor na fronti: zbroia proty bozhevillia. Armiiskiy humor bahato khto vvazhaie deshecho priamoliniinym i hrubuvatym. March 21, 22:12. *Glavcom.ua*. URL: <https://cutt.ly/0t47msiV> (last accessed: 20.03.2026). [In Ukrainian].
- LUKKK Lyst ukrainskykh kozakiv kremliivskomu karlyku. *Ukrainski legendy*. URL: <https://cutt.ly/IyuplxMw> (last accessed: 25.03.2026). [In Ukrainian].
- LSI Leksyko-slovotvorni innovatsii. 2022–2024. (2025). *Slovnyk*. A. Neliuba (Comp.). Kharkiv: Kharkivske istoriko-filolohichne tovarystvo. [In Ukrainian].
- PZCV Pro shcho zhartuiut v chas viiny: intervju z uzhhorodskym komikom Oleksoiu Rusnakom. *Varosh*. URL: <https://cutt.ly/ft47QLT2> (last accessed: 10.03.2026). [In Ukrainian].
- RPS Riepin po-suchasnomu. Yak ukrainski voiaky pyshut lysta Putinu. *Radio Svoboda*. URL: <https://cutt.ly/At47QcOE> (last accessed: 12.03.2026). [In Ukrainian].
- RMZ Rozchavylo mashynoiu zhartiv: navishcho nam potriben chornyi humor pid

chas viiny i yak ne zahrznuty v nomu nazavzhdy. *Nakypilo.ua*. URL: <https://radio.nakypilo.ua/chornyj-gumor-pid-chas-vijny/> (last accessed: 12.04.2026). [In Ukrainian].

YuPTV YouTube: PTV UA, 28.02.24.

Received: 13.04.2026

Received in revised form: 18.05.2026

Accepted: 03.07.2026

Tetiana KOSMEDA

Vasyl Stus Donetsk National University,

21 600-richchia St., Vinnytsia, 21021, Ukraine

e-mail: tkosmeda@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8912-2888>

HUMOUR CULTURE — SHIELD AND TOOL OF STRUGGLE AMONG UKRAINIAN SOLDIERS (based on virtual letters, inscriptions, call signs, jokes, and interviews)

The article focuses on the specifics of Ukrainian speech during the Russo-Ukrainian war by analyzing various discursive practices created primarily by the Ukrainian servicemen. The material for the scientific study was the texts of virtual letters, inscriptions of servicemen on weapons and equipment, call signs of soldiers, anecdotes, and interview texts. It has been demonstrated that linguistic creativity and a tendency to produce the comic are key features of the Ukrainian national character and signs of an ethnic linguopersona, which are specifically manifested under military conditions. It has been proven that modern military humour demonstrates historical continuity in reproducing a culture of laughter, integrating Cossack traditions (methods of generating nicknames and modelling epistolary correspondence with the enemy) with innovations – «trench creativity», military graffiti, the creation of call signs and examples of black and white humour. Modern front-line discourse is characterized by carnivalization – the deconstruction of linguistic norms and penetration of game elements into everyday speech, which transforms tragic realities into carnival protest. In the context of the military present, military humour is a protective mechanism and performs five key functions: 1) psychological (protective): reducing stress and overcoming fear; 2) communicative: deconstruction and ridicule of the image of the occupier's; 3) sublimation: redirection of destructive anger into constructive linguistic creativity; 4) reflexive: operational reaction to events through the tools of meme culture and social satire; 5) nation-building: marking mental differences and strengthening Ukrainian consciousness. Despite the challenges of war, Ukrainian humour retains its authenticity, destroying the enemy not only with crude sarcasm, but also with soft, poetic irony. The flourishing of wartime humorous discourse testifies to the formation of a new ideology in modern communicative practices.

Keywords: discursive practices of laughter culture, linguistic creativity, speech of military personnel, Ukrainian linguistic person, carnivalization of speech, trench creativity, historical continuity.

ВІКТОР БРІЦІН

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
 вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна
 Електронна пошта: vmbritsyn@ukr.net
 orcid.org/0009-0003-6876-9676

О. О. ПОТЕБНЯ І ТЕОРІЯ КОГНІТИВНОЇ МОДАЛЬНОСТІ

Стаття присвячена розкриттю ролі праць О. О. Потебні у формуванні теоретичних засад, використаних для виділення категорії когнітивної модальності. Її обґрунтування містить багато ключових положень, сформульованих О. О. Потебнею у процесі розкриття феномену мови. Використаний ним психологічний підхід до інтерпретації мови виявив свою співзвучність із сучасними засадами її антропоцентричного опису, хоча й прямо не був залучений для формування когнітивної лінгвістики й концептології.

Провідною ідеєю, запозиченою О. О. Потебнею у В. фон Гумбольдта, була діяльнісна інтерпретація мови, однак завдяки орієнтації О. О. Потебні насамперед на дослідження індивідуальної мовної діяльності вона набула особливої конкретності, дозволила розв'язати ряд базових антиномій, які В. фон Гумбольдт не зміг належним чином пояснити. О. О. Потебня особливу увагу приділив тому факту, що мова міститься вже в самому акті своєї появи, а не є лише абстракцією, яка базується на поєднанні незліченної кількості створених текстів. Прийняття цього положення робить пошук когнітивних властивостей створюваних речень самостійним предметом опису, дозволяє відкрити багато нового порівняно з дослідженнями модальності речення, які будувалися, виходячи з Соссюрівського розуміння феномену мови.

Зосередження уваги на процесах творення речення дозволяє показати, що виражена в ньому думка про навколишній світ не є прямим відтворенням дійсності, а спирається на широке коло пізнавальних психічних дій мовця й розкриває їх зміст. Ці вихідні пізнавальні дії можна позначити як когнітивну модальність речення, а його зміст — як диктум. Речення, використовувані мовцем для відображення зовнішнього світу, спираються на чітко обмежений репертуар когнітивних модальностей, основними серед них є різноманітні перцептивні модальності, модальності пам'яті, знання, уяви, умовиводів, розуміння й усвідомлення, віри, надії, бажання, волевиявлення. Речення, в яких мовець говорить про себе, зазвичай показують синкретичну модальність.

Когнітивна модальність речення, відбиваючи різноманітні пізнавальні дії мовця, надає змісту речення можливість співвідноситися з дійсністю.

Ключові слова: модальність, когнітивні предикати, мовна діяльність, О. О. Потебня.

Цитування: Бріцин В. О. О. Потебня і теорія когнітивної модальності . Мовознавство. 2026. № 3. С. С.15–29. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-348-2026-3-002>

Citation: Britsyn V. (2026). O. O. Potebnia i teoriia kognityvnoi modalnosti [O. O. Potebnia and the theory of cognitive modality]. Movoznavstvo, (3), 15–29. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-348-2026-3-002>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

Однією з рис сучасного етапу розвитку мовознавства є активне впровадження антропоцентричної парадигми в опис такого складного й багатогранного феномену людської свідомості, яким є мова. Це зумовлює не лише формування й реалізацію нових дослідницьких завдань, а й виникнення іншого розуміння ряду ключових категорій, використовуваних в рамках структурно-системної парадигми. До таких категорій належить і категорія модальності речення, яка отримала своє специфічне когнітивне прочитання.

Незважаючи на новизну терміна *когнітивна модальність*, сама поява когнітивної інтерпретації модальності не є чимось випадковим, вона була підготовлена результатами як лінгвістичних досліджень, так і праць з суміжних галузей знань — аналітичної філософії, когнітивної психології, модальної логіки. Особлива ж роль у формуванні методологічних засад для виділення цієї категорії належить концепції О. О. Потебні. Наукова довершеність його підходу до розкриття відношень між мовою і думкою, мовою і психікою мовця справила помітний вплив наукової спадщини О. О. Потебні не лише на мовознавство, його праці, які формували засади антропоцентричного опису мови, сприяли також розвитку інших гуманітарних наук — фольклористики, етнології, літературознавства, культурології. Глибина й переконливість його праць постійно викликала методологічні рефлексії в дослідженнях багатьох лінгвістів, адже «роботи О. О. Потебні в теоретичній лінгвістиці та філософії мови провіщають концептуальну схему, в межах якої проводять сучасні дослідження теоретики-лінгвісти та філософи мови» [Левчук-Керчук : 93]. Вони зберігають свій науковий потенціал і зараз, про що, зокрема, свідчить той факт, що запропоновані ним рішення цілком співвідносні з сучасними способами розкриття феномену мови. Це дає всі підстави вважати О. О. Потебню предтечею лінгвістичної думки не лише ХХ ст., як це зроблено в щойно процитованій праці, а й ХХІ ст.

Ідеї О. О. Потебні завжди цінувалися всіма визначними лінгвістами, проте не можна стверджувати, що його концепція утвердилася як провідний світовий напрям дослідження мови. Основна причина цього полягала в тому, що його праці не набули належного поширення, а тому й не стали джерелом консолідації вчених-одномудців. Натомість значно більшої популярності в лінгвістиці ХХ століття набув інший підхід до розуміння феномену мови й принципів її аналізу, сформований під впливом праць Ф. де Соссюра. Він привів до формування системно-структурної парадигми опису мови, яка зберігає панівні позиції і зараз, визначаючи цим існування сформованого апарату дослідження мовної системи.

Потужна антропоцентрична парадигма, представлена в когнітивній лінгвістиці й концептології, яка демонструє підходи, близькі до принципів, обстоюваних О. О. Потебнею, сформувалася на століття пізніше від виходу його основних теоретичних праць. Однак і її поява безпосередньо не була пов'язана з іменем ученого, оскільки теоретичні дослідження О. О. Потебні були невідомі лінгвістам-когнітологам. Тому, мабуть, можна погодитися з тим, що внесок О. О. Потебні в появу когнітивної лінгвістики полягав лише в пробудженні в ХІХ столітті інтересу до розгляду природи мови крізь призму психіки людини. Тим не менш не можна не бачити, що сучасна когнітивістика, і особливо ті її напрями, які пов'язані з дослідженням індивідуальної мовної діяльності, усе виразніше вдається до його наукового спадку.

Одним із свідчень значущості праць О. О. Потебні для подальшого розвитку когнітивної лінгвістики є те, що вони лягли в основу запропонованої

нами теорії когнітивної модальності [Бріцин 2006 : 3–11; Бріцин, Мозгунов : 128–148; Бріцин 2022 : 152–164; Бріцин 2021 : 35–44]. Ряд вихідних положень цієї теорії демонструє пов'язаність з тим спільним, що об'єднує концепції В. фон Гумбольдта й О. О. Потебні, оскільки О. О. Потебня беззаперечно прийняв усі основні твердження В. фон Гумбольдта і навіть вдався до його способів розкриття діалектики мови. Так, він аналізує, як проявляється в мові єдність і протиставлення протилежностей об'єктивності й суб'єктивності, мовлення й розуміння, мови й думки, часткового й загального, свободи й необхідності, індивідууму й народу, єдності й роздільності духу й мови та деякі інші. Разом з тим О. О. Потебня знайшов свій шлях до пояснення властивостей мови — він ішов передусім від особливостей мовної діяльності індивідуума, тоді як В. фон Гумбольдт, розглядаючи мову як творіння Бога, насамперед інтерпретував її розвиток через розвиток народного духу.

О. О. Потебня вбачав у мовній теорії В. фон Гумбольдта вершину сучасного йому теоретичного мовознавства: «Визначення мови як роботи духу, представляючи суттєвою ознакою мови рух, прогрес, підносить Гумбольдта над усіма попередніми теоріями» [Потебня : 27]. Разом з тим він не лише виокремлює основні ідеї В. фон Гумбольдта, а й постулює висновок, що всі характеристики мови, виділені В. фон Гумбольдтом, природно впливають також з аналізу мовної діяльності індивідуумів, більше того, психологічний підхід має очевидні переваги над філософським, оскільки дозволяє простіше й переконливіше інтерпретувати багато протиріч в розкритті сутності мови, з якими стикнувся В. фон Гумбольдт. Психологічні засади в розумінні мови, засвоєні О. О. Потебнею під впливом праць німецького філософа й психолога Г. Штейнтала, стали для нього не лише способом розв'язання ряду протиріч і дискусійних тверджень, що містила концепція В. фон Гумбольдта, а й перетворився на інструмент для поглибленого опису мови. Про відмінність свого підходу він писав: «Сам Гумбольдт не міг відірватися від метафізичної (тобто філософської — В.Б.) точки зору, але він саме заклав підвалини перенесення питання на психологічний ґрунт своїми визначеннями мови, як діяльності, роботи духу, як органу думки. <...> Індивідуальне із себе створює свій розвиток, але стиснуте в цьому напрямом шляхів, пройдених його народом. Стосовно до мови це виражається антиномією: “Мова є стільки ж творінням особи, як і народу”. Закони розвитку мови в індивідуальному відносяться до індивідуальної психології; закони ж мови, як народного витвору, що відкриваються мовознавством, вимагають доповнення з боку нового ще відділу психології, змістом якого має бути дослідження відношень особистого розвитку до народного. Як індивідуальна психологія зазначає не лише загальні для всіх закони душевного життя, а й можливу розмаїтість і оригінальність індивідуумів, так психологія народів має показати можливість відмінності національних особливостей і будови мов, як наслідок загальних законів народного життя» [Потебня : 38–39].

О. О. Потебня переконливо показав, що базові для мовної концепції В. фон Гумбольдта антиномії індивідуального й народного, божественного й людського, єдності й роздільності народного духу й мови не мають надійного обґрунтування, хоча така робота, є вкрай важливою: «Вирішити питання про походження мови та відношення її до думки, за Беккером, — означає назвати мову організмом, за Гумбольдтом — примирити існуючі в мові протиріччя мови й розуміння, суб'єкта й об'єкта, індивідуума й народу, людського й божественного» [Потебня : 33]. Зокрема, О. О. Потебня пише:

«Заключні протиріччя єдності духу й мови та їх роздільності, божественності мови та її людськості, ці протиріччя тим відрізняються від попередніх, що сам Гумбольдт визнає їх за протиріччя теорії й практики; і цим змушує вважати їх наслідком йому особисто властивого розвитку думки, сирим матеріалом, який він не зміг переробити в наукові положення» [Потебня : 33]. Таку ж характеристику він дає й взаємодії мовців у теорії В. фон Гумбольдта: «На питання, як можна собі уявити передбачуване антиноміями мови й розуміння, особи й народу, *внутрішню єдність* індивідуумів, роз'єднаних і різних у своєму дійсному прояві, можна відповідати, за Гумбольдтом, що цього уявити собі не можна, що це незбагненно, тому що ми не маємо навіть найтемнішого відчуття (Ahnung) якоїсь свідомості, крім індивідуальної» [Потебня : 34].

О. О. Потебня звертає увагу на те, що спроби пояснення цих базових антиномій призводять до побудови складних і чудернацьких побудов, для ілюстрації чого він наводить один з можливих шляхів зняття протиріччя людськості й божественності мови. Він пише: «Суперечність божественності й людськості мови можна, мабуть, розв'язати так само, як примиряється протилежність об'єктивності й суб'єктивності, тобто ствердженням єдності людського духу з божественним, яке б цілком відповідало єдності об'єктивності та суб'єктивності в мові. Можна було б сказати: мова впливає з божества, а оскільки причина цього міститься разом і в людині, то божество стиснуте тут людиною; проте обмеження божественної творчості відбувається тут з божественної ж природи, яка перебуває у внутрішньому зв'язку з божеством, і чуже в цьому обмеженні божеству чуже його *миттєво-індивідуальній*, а не первісній, істинній і нескінченній природі, так що в творінні мови власне божество саме собі служить обмеженням. Однак Гумбольдт не намагається примиряти протиріччя божественного й людського в мові такою дивною побудовою, яка передбачає в Богові миттєво-індивідуальну та кінцеву природу, і залишає згадану суперечність невирішеною» [Потебня : 35]. Далі О. О. Потебня так продовжує свою думку: «Так само мало піддається метафізичним перетворенням інше протиріччя, що мова й залежить від духу й самостійна <...> Самостійність мови не викликала б жодного сумніву, якби не виходила за межі загального закону людської діяльності, за яким всякий витвір стає однією з обставин, що зумовлюють подальшу діяльність самого творця. Але якщо Гумбольдт стверджує тотожність (хоча б навіть вищу) мови й духу, якщо він намагається вийти з кола: "*без мови немає духу, і навпаки — без духу немає мови*" таким чином, що зводить поруч і дух і мову до вищого начала, то це має бути наслідком якихось непорозумінь. Таке рішення перегороджує шлях будь-якому подальшому дослідженню, ототожнюючи питання про походження мови й походження духу, між тим як не можна в собі придушити переконання, що все більше й більше посилюється фактичним вивченням мови, що це питання нерівносіильні та окремі одне від одного» [Потебня : 35].

Недоліком підходу В. фон Гумбольдта до мови, на думку О. О. Потебні, є й те, що він залишає нерозкритим саме відношення між мовою й думкою: «Визначення мови як роботи духу, представляючи суттєвою ознакою мови рух, прогрес, підносить Гумбольдта над усіма попередніми теоріями; але воно залишає незрозумілим відношення слова до думки» [Потебня : 27].

Розроблене О. О. Потебнею психологічне пояснення причин мовного розвитку по-новому висвітило запозичені ним у В. фон Гумбольдта харак-

теристики мови й властивих їй антиномій. Воно посилило інтерпретаційний потенціал положення про діяльнісну природу мови, зумовило відкриття нових можливостей для подальшого використання його мовної концепції. Доказом цього стало створення самим О. О. Потебнею оригінальної теорії поетики, пояснення символізму поетичної мови, а також відбиття в мові міфологічних уявлень тощо. Запропоновані ж ним погляди на пов'язаність мови й мислення сприяли виділенню окремих розділів мовознавства, наприклад, психолінгвістики, когнітивної лінгвістики, а також показали співзвучність з багатьма напрямками сучасного мовознавства, зокрема й породжувальної граматики, для якої, за Н. Хомським, «центральною проблемою дослідження мови є визначення природи системи знань, якою володіє мовець... і того, як ця система виникає в розумі» [Chomsky : 77].

Виділимо найвагоміші компоненти мовної концепції О. О. Потебні, які стали стимулом для створення теорії когнітивної модальності. Безумовно, серед них провідне місце належить підтриманій О. О. Потебнею думці В. фон Гумбольдта про діяльнісну природу мови, її постійну змінюваність і розвиток. Так, О. О. Потебня зазначав: «Мова, — каже Гумбольдт, — по суті є тим, що постійно, щомиті зникає... Вона є не справа (εργον), не мертвий витвір, а діяльність (εβέργεια), тобто сам процес творення. Тому її справжнє визначення може бути лише генетичне: мова є віковично повторюване зусилля (робота, Arbeit) духу, щоб зробити членороздільний звук виразом думки. Це — визначення не мови, а мовлення, як воно щоразу вимовляється (des jedesmaligen Sprechens); але, власне кажучи, лише сукупність таких актів мовлення (des Sprechens) є мовою. У безладному хаосі слів і правил, який ми зазвичай називаємо мовою, дійсно наявним є те, що ми щоразу вимовляємо. Причому в таких розрізнених стихіях не видно найвищого, найтоншого в мові, саме того, що можна помітити чи відчутти лише у зв'язному мовленні. Це доводить, що мова, у власному розумінні, міститься в самому акті своєї дійсної появи» [Потебня : 26]. Урахування цих думок О. О. Потебні, а також його твердження, що індивідуальне мовлення саме створює свій розвиток, дає поштовх до пошуку секретів формування семантики речення в мовній діяльності і в живому мовленні. Такий підхід до опису модальності докорінно відрізняється від засад, які утвердилися в мовознавстві під впливом мовної концепції Ф. де Соссюра, орієнтованої на опис системно повторюваного. У рамках системно-структурної парадигми коло модальних протиставлень визначається формальною диференціацією присудкових форм речення. Такі описи були спрямовані власне не на речення, а на псевдоречення як певну структурну одиницю, відірвану від її актуального використання, тому в них закономірно категорія модальності ототожнюється з категорією способу речення.

Як видно з щойно наведеної цитати, О. О. Потебня виходить з думки, що мовлення індивідуума, його мовна діяльність — це, власне, і є його мовою. Ця точка зору знайшла подальший розвиток і термінологічне закріплення в О. С. Мельничука. Розглядаючи питання про існуючі спроби інтерпретації понять «мова», «мовлення» і «мовна діяльність», використовуваних Ф. де Соссюром, він зазначає, що представлене в працях тлумачення мови як виділеної мовознавцями абстрактної системи структурних одиниць не може розглядатися як вихідний чи основний аспект представлення цього феномену: «абстракція не може бути логічно первинною щодо об'єкта, від якого вона проведена, а історично абстрактна система мови почала формуватися

лише після появи мовознавства. Якщо систему мови вбачати в розподілених між різними мовними актами незліченних випадках уживання, повторення і видозміни структурних одиниць мови, то така система мови не може бути поставлена в один ряд із суцільним процесом мовлення, оскільки вона існує не поза ним, а в ньому» [Мельничук : 11]. Детальний аналіз різноманітних протиріч, що супроводжують використання понять «мова», «мовлення», «мовна діяльність», «загальна сфера мови», спонукав його до прийняття висновку, «що говорити про мову і мовлення як про два співвідносні аспекти загальної мовної сфери немає підстав. Реально існує лише мова як загальна сукупність конкретних мовних виявів, тобто процесів мовної діяльності, в яких використовуються різні компоненти мовної структури. Те, що мається на увазі під терміном мова в зіставленні мова і мовлення, є лише абстракція від багатьох випадків застосування компонентів мовної структури в конкретних мовних виявах, зокрема висловленнях. Замість терміна мова в цьому значенні слід було б користуватися виразом система структурних компонентів мови» [Мельничук : 13].

Ще однією опорною точкою в науковому спадку О. О. Потебні, використаною для побудови теорії когнітивної модальності, стало таке його визначення: *«мова є стільки ж діяльністю, скільки й витвором»* [Потебня : 27]. Виділення ученим у складі мови не лише того, що демонструє безпосередню діяльність мовця, а й того, що є результатом діяльності членів мовного колективу, тобто різноманітних текстів, виступає одним з компонентів, необхідних для пояснення стабільності мови. Цей же другий компонент, разом з першим, описує всю сукупність мовних компетенцій носія мови: він не лише створює тексти, а й сприймає текстові витвори інших, тобто зайнятий двома видами мовної діяльності: або перетворює рухи своєї психіки в зручні для сприйняття іншими висловлення, або, навпаки, робить почуте власністю своєї свідомості. Мовна діяльність зі створення вислову здійснюється, з одного боку, в рамках свободи вибору мовця, а з другого, — необхідності відтворення вироблених способів передачі думки. Точно так само відбувається сприйняття чужого мовлення: «Розмін мовлення й розуміння не є передачею даного змісту (з рук у руки): у того, хто розуміє, як і в мовця, цей зміст повинен розвинути з власної внутрішньої сили; все, що отримує перший, полягає лише в гармонійно здійсненому його збудженні (з боку мовця)» [Потебня: 28]. Усе це, за О. О. Потебнею, і зумовлює постійний рух і розвиток мови.

Продовжуючи розгляд теоретичних засад мовної концепції О. О. Потебні, зауважимо, що реалізація носіями мови двох типів мовної діяльності — зі створення висловів і з їх розуміння — виступає передумовою самого існування мови. Вона, як безмежна кількість створених висловів, має ту особливість, що все вимовлене чи написане є результатом мовної діяльності конкретних, хоча, можливо, й невідомих мовців, конкретних індивідумів, і відбиває їхні думки. Цей ракурс погляду на феномен мови, актуалізований О. О. Потебнею, зумовлює можливість виділення багатьох важливих питань, які характеризують мовну діяльність. Умовно їх можна розділити на дві групи. Перша стосується проблем мовного вираження в реченні закінченої думки мовця, друга ж торкається ще більш широкого і складного кола питань про механізми поєднання думки мовця, висловленої ним у реченні, з дійсністю. Адже думка, хоч і пов'язана з дійсністю, жодним чином не може бути інтерпретована як пряме й безпосереднє механічне відтворення довкілля. У ній відбивається свідомість мовця, його чуттєва й ментальна взаємодія

з зовнішнім світом, тому вона відображає саме когнітивне освоєння мовцем дійсності. З цього приводу О. О. Потебня писав: «Не важко знайти докази, що чуттєвий образ, на якому ми зосередилися, який ми виділили з усього іншого, містить у собі далеко не всі риси, передані нам почуттями, точно так, як портрет відсутньої особи, написаний за одним спогадом, зображує далеко не всі особливості обличчя, що діяли колись на око і які були колись у свідомості живописця. Несвідоме злиття декількох образів, отриманих у різний час, в один було б абсолютно неможливим, якби ці образи, завжди складні, утримувалися душою в однаковій повноті, а не постійно розкладалися за допомогою відпадання окремих частин, не пов'язаних для нас відомими відношеннями. Це злиття, яке зустрічає тим менше перепон, чим менше особливостей образів утрималося в пам'яті, є вже узагальненням. Сукупність мислимого мною під час і після такого злиття, навіть без мого відома, належить вже не до одного предмета, а до кількох і тим самим перетворюється на більш-менш невизначену схему предметів» [Потебня : 105]. Дещо іншим, конкретнішим, формулюванням цього другого комплексу завдань, буде відповідь на запитання, як мовець досягає того, що висловлена чи написана ним думка набуває здатності відбивати реальність.

Зауважимо, що всі ці питання стали предметом розгляду в працях О. О. Потебні попри його першочерговий інтерес до семантики окремого слова. Зокрема, він звертався до опису суджень у зв'язку з викладом поняття апперцепції, для обґрунтування свого бачення шляхів становлення первісних речень, розвитку мови дітей тощо. Так, О. О. Потебня, уводячи поняття апперцепції, зауважує: «слід додати ще одну рису до сказаного вище про апперцепцію: її відмінність від простої асоціації, з одного боку, і злиття — з іншого, й її постійна двочленність вказує на її тотожність з формою думки, яка називається *судженням*. Те, що апперципується й підлягає поясненню, є суб'єктом судження, те, що апперципує й визначає, є його предикатом» [Потебня : 100 – 101]. Він вважає справедливим і протилежне твердження: «Будь-яке судження є актом апперцепції, тлумачення, пізнання, так що сукупність суджень, на які розклався чуттєвий образ, можемо назвати аналітичним пізнанням образу» [Потебня : 112]. Виходячи з цього, О. О. Потебня постулює висновок, що «для первісної людини вся мова складалася з речень з вираженим у слові одним лише *присудком*» [Потебня : 102].

Обговорення цих питань посіло помітне місце в лінгвістичній літературі, особлива увага ж була приділена першій групі питань — закінченій думці, вираженій у реченні. Їм присвячено й багато психологічної літератури [Жинкин; Леонтьев; Лурия; Загнітко, Домрачева], в ній, зокрема, описано процеси породження мовлення і його сприйняття, розглянуто особливості формування думки у внутрішньому мовленні, а далі — переходи до її зовнішнього вираження. Оскільки ж аналізовані феномени включали занадто багато невідомих або незрозумілих складових, то ці праці часто мали вигляд певних гіпотез, розробка яких привела до формування цілісних концепцій зі своєю методикою опису й принципами аналізу. Зокрема, яскравим прикладом цього стали дослідження явища мовлення Н. Хомським, які перетворилися на породжувальну, або генеративну, граматику, що тривалий час була найавторитетнішим поясненням процесів розуміння мовлення і його формування. Її вихідним положенням стала думка, що розуміння речення пов'язане зі здійсненням за визначеними правилами ряду фазових перехо-

дів, спочатку від поверхневої синтаксичної структури до глибинної, яка має необхідну простоту форми, а далі — від неї до пропозиції.

Подібні риси — розвиток вихідного припущення до цілої концепції показують й інші відомі інтерпретації мовної діяльності. У теорії відмінкової граматики Ч. Філлмора [Филлмор 1981а : 369–495] спостерігаємо спроби вивести з різних глибинних структур, визначених за предикатом і ролями семантичних актантів, усі можливі для них поверхневі реалізації. У подальшому ця концепція, де виділялося шість базових актантів, зазнала видозмін, і семантичним центром для відтворення речень стали фрейми, цей підхід одержав назву фреймової семантики [Филлмор 1981б : 496–530].

Ще один підхід, що має відношення до розуміння тексту, пов'язаний з працями Р. Лангакера, в яких зроблено спробу представити за допомогою семантичних і синтаксичних засобів мовленняву комунікацію у вигляді концептуальних структур [Лангакер 1992; Лангакер 1997 : 15–23].

Наведені покликання відтворюють лише мінімальну частину літератури, присвяченої продукуванню й відтворенню мовлення. Вони насамперед мають на меті показати, що мовець, утворюючи вислів, легко здійснює масштабний і не до кінця зрозумілий комплекс операцій, в яких задіяні різні види когнітивних здатностей людини: її пам'ять і знання, мислення, інтуїція тощо. Не менш об'ємні когнітивні операції супроводжує й розуміння почутого чи прочитаного. Зокрема, не викликає жодного сумніву, що в породженні реченнєвої форми важлива роль належить початковому стимулу, який впливає і на вибір вихідного компоненту думки, і на напрями її розгортання. Він, інакше кажучи, визначає, на що мовець зверне свою увагу і в якому напрямі буде розгортатися його думка. Відповідно до цього свідомість буде включати не всі блоки (фрейми) можливих усвідомлюваних суб'єктно-предикатних відношень (ситуацій, фактів), а лише один, актуальний. Це через нерозривність зв'язку мови й думки одночасно буде означати появу з підсвідомості відповідних мовних форм, які передають подібні ситуації чи факти. Практичною реалізацією ідеї про існування в підсвідомості носія мови двох комплексів взаємопов'язаних компонентів є спроби їх психологічного опису, огляд яких, зокрема, подано Б. М. Величковським [Величковский : 147–48].

Пошуку первинних експліцитних чи імпліцитних стимулів такого, а не іншого розгортання думки й визначення її вихідних центрів можуть сприяти праці з прагматики, предметом якої і є інтерпретація висловлювань у конкретних комунікативних ситуаціях, а також дослідження актуального членування речення й думки. Зокрема, щодо такого підходу в описі активізації елементів свідомості інтерес становлять дослідження У. Чейфа: виділені ним поняття «дане», «доступне» й «нове» розглядаються як кореляти протиставлень референтів у свідомості мовця за ступенем їх активності, у цьому протиставленні найактивнішим є референт, позначений у реченні як дане [Чейф : 1975; Чейф : 1982 : 277–316; Кибрик : 157–168].

Фактори, які визначають появу у мовця налаштованості на вираження тієї, а не іншої думки, на різне фокусування складових, виступають і стимулами для активізації певних когнітивних процесів, які стають основою думки. Інакше кажучи, вони зумовлюють збереження мовцем своїх когнітивних дій чи їх зміну, що й виявляється потім у висловленій думці. Наприклад, мовець може перейти від суджень, оснований на перцепціях, до думок, що відбивають його знання, а потім сформувати думку, яка передає згадку, а ще далі — віру. Таким чином, можна висловити припущення, що мовець,

визначаючи мету чи спрямування думки й подальших думок, тобто свою комунікативну інтенцію, яка, як показав М. Греплъ, впливає на формування модальної структури речення [Греплъ : 278], активує й певні ланцюжки когніцій, які лежать в їхній основі. Щоправда, через повну недослідженість цього питання ще не можна дати відповіді про глибину такого планування.

Значно менше пояснень одержала друга група питань, пов'язаних з розкриттям джерел формування закінчених думок, виражених у реченні, адже ці думки не є механічним відбиттям сущого в дійсності, це — творчий процес апперцепціювання, здійснюваний мовцем, завдяки якому він повідомляє, як він бачить довкілля. Прийняття цього положення дає підстави для пошуку тих ментально-чуттєвих уявлень, які лежать в основі утворення думок, представлених у реченні. Таке завдання цілком сумісне з міркуваннями О. О. Потебні про сутність явища апперцепції: «зручніше визначити апперцепцію більш загальним виразом: вона є участю відомих мас уявлень в утворенні нових думок» [Потебня : 82]. Таким облігаторним, хоча й далеко не завжди формально представленим компонентом, який співвідносить висловлене чи написане мовцем з дійсністю, і виступає когнітивна модальність речення.

Таке припущення корелює з давно відомим положенням, висловленим Ш. Баллі, що речення, крім диктальної інформації виражає й інформацію модальну. Остання, за його твердженням, є необхідною передумовою для утворення висловлення: «Модальність, — писав він, — це душа речення; як і думка, вона утворюється в основному в результаті активної операції мовця. Отже, не можна надавати значення речення висловлюванню, якщо в ньому не виявлено хоч якогось вираження модальності» [Баллі : 44]. І хоча наше розуміння категорії когнітивної модальності відмінне від тлумачення модальності Ш. Баллі, його підходи до опису категорії модальності, зокрема розуміння способів її експлікації залишають свій дослідницький потенціал. Якщо для Ш. Баллі модальність виступає засобом актуалізації мови, переведення мовних конструкцій у мовленнєві шляхом накладання модальної інформації на диктальну, то в нашому розумінні когнітивна модальність є вихідною основою мовної діяльності мовця, з якої формується диктальна інформація — закінчена думка мовця, виражена ним у реченні. Наслідком цієї розбіжності є те, що у Ш. Баллі коло модальностей речення є доволі невідзначеним, що ж стосується когнітивної модальності — базової пізнавальної діяльності мовця, яка лежить в основі його мовної діяльності зі створення речення, то вона чітко обмежена, як буде показано далі, певними розрядами модальних предикатів.

Для виділення цих розрядів, а також для відповіді на поставлене раніше запитання про те, як досягається зв'язок думки, вираженої в реченні, з дійсністю, важливим є спостереження Ш. Баллі, що модальність може мати як імпліцитне, так і експліцитне представлення. Засобами експлікації модальності, на його думку, є складнопідрядні з'ясувальні речення зі сполучниками *що й щоб*.

Однак для експліцитної передачі *когнітивної модальності*, яка є компонентом мовної діяльності зі створення речення, цей спосіб, вказаний Ш. Баллі, має бути обмежений лише тими складними з'ясувальними реченнями, в яких головна частина передає актуальну психічну дію мовця, тобто в ній підмет виражається займенником *я*, а присудок позначає певний психічний прояв мовця і має форму теперішнього часу. Це обмеження зумовлене тим, що концепція модальності Ш. Баллі прямо не була пов'язана з описом

мовної діяльності зі створення речення, а тому й досліджує психічні реакції на вихідне уявлення будь-якого мислячого суб'єкта.

Як показує мовний матеріал, застосування такого прийому експлікації модальності застосовне далеко не до всіх простих речень. Це зумовлює необхідність виділення за цією ознакою двох груп простих речень. Одну з них становлять речення, в яких суб'єктом актуальних подій або фактів виступає сам мовець, а також мовець у поєднанні з деякими іншими особами. Умовно позначимо ці вислови як *Я*-речення. Другу групу утворюють усі інші речення, позначимо їх як *Ти*-речення й *Він*-речення.

Я-речення, за деякими винятками, не можуть трансформуватися в складні речення з підрядними з'ясувальними, в яких би суб'єктом головної частини був сам мовець і яка б передавала його актуальну когнітивну діяльність. Наприклад, речення *Я сумую*, *Я думаю про Петра* або *Я їду* не здатні до експлікації своєї модальності зазначеним вище способом. Усі подібні побудови нестимуть ознаку неправильності: **Я вважаю, знаю, вірю, що я сумую*; **Я вважаю, знаю, вірю, що я думаю про Петра*; **Я вважаю, знаю, вірю, що я їду*. Аналогічні ж за змістом *Ти*- й *Він*-речення легко перетворюються на складні з'ясувальні речення з експлікованою модальністю. Пор.: *Я вважаю, знаю, вірю, що ти сумуєш*; *Я вважаю, знаю, вірю, що ти думаєш про Петра*; *Я вважаю, знаю, вірю, що ти їдеши*; *Я вважаю, знаю, вірю, що він сумує*; *Я вважаю, знаю, вірю, що він думає про Петра*; *Я вважаю, знаю, вірю, що він їде*.

Про цю особливість *Я*-речень писав і О. О. Потебня, зазначаючи, наприклад, що «досвід показує, що теперішній наш стан не підлягає нашому спостереженню та що помічене нами за собою належить уже минулому» [Потебня : 118–119].

Особливістю *Я*-речень, яка відрізняє їх від *Ти*- й *Він*-речень, є те, що позначувані в них різноманітні прояви мовця виступають безпосереднім вираженням його буття, оскільки для нього його буття — це не абстрактний умовивід, а й конкретні його дії, процеси, відчуття й думки, що формують нескінченну реальність, в якій він живе. Мовець сприймає їх як те, що природно злите з ним, є виявом його існування. Саме безсумнівність для мовця буттєвості не лише його самого, а й усіх його індивідуальних проявів, позначених у *Я*-реченнях, робить абсолютно зайвими звернення до будь-яких психічних доведень цієї істини, що й зумовлює неможливість перетворення *Я*-речень на складні речення з підрядними з'ясувальними. Такі речення є носіями імпліцитної синкретичної модальності буття. Будь-які спроби конкретизації когнітивної діяльності з виокремлення предикатів *Я*-речень, що є рівнозначним спробі поглянути на свої вчинки ніби збоку, є невдалими. Мовець лише в хворобливому стані психічного роздвоєння може сказати про свої дії *Я відчуваю (знаю, думаю, вважаю), що зараз я рубая дрова* або *Я відчуваю (знаю, думаю, вважаю), що я їду*. Первинна очевидність свого існування виступає для кожної людини тим вихідним твердженням, стосовно якого у неї не може бути сумнівів, адже сумніватися в цьому значило б не мати переконаності ні в чому. Це б руйнувало вихідну основу людського сприйняття світу.

Невипадково ці питання лежать в основі багатьох філософських світоглядних концепцій, маючи й деякі суттєві нюанси їх розв'язання. Так, наприклад, якщо Р. Декарт виходив з положення «Я мислю, значить, я існую», то в поглядах М. Бердяєва саме існування *Я* розглядається як основа мислення.

«“Я”, — писав він, — споконвічне, ні з чого не виводиться і ні до чого не зводиться. Коли я говорю “я”, я не висловлюю і не припускаю жодного філософського вчення. “Я” не є субстанцією метафізики та релігії. Помилковість *cogito ergo sum* у тому, що Декарт хотів із чогось вивести існування “я”, вивести з мислення. Насправді не я існую тому, що мислю, а я мислю тому, що існую. Не “я” мислю, отже, існую, а “я” існую, оточений темною нескінченністю, і, отже, мислю. “Я” насамперед існуючий. <...> “Я” належить не до природи, а до існування. “Я” споконвічне та первинне. Свідомість йому лише властива, як і несвідоме. Первинне “я”, занурене в існування, а зовсім не у свідомість, як думає багато філософів. — Я і світ об’єктів» [Бердяев : 73–75].

На відміну від *Я*-речень *Tu*- й *Vin*-речення передають думки мовця про зовнішній для нього світ. Формуючи їх, він виходить зі своєї когнітивної діяльності, яка експлікується за допомогою відповідних *Я*-речень, що одержують модальну функцію. *Я*-речення, з одного боку, володіючи апріорною здатністю позначати реальне, прив’язують диктум до реальності, з другого, — позначають конкретний різновид когнітивної діяльності мовця, яка передусє формуванню думки. Отже, в *Tu*- й *Vin*-реченнях вихідні когніції, що лежать в основі переданої в реченні думки, виступають його когнітивною модальністю або когнітивним модусом, а сама думка, відтворена в реченні, буде його диктумом.

Орієнтація на вивчення процесів створення речень, що відповідає поглядам О. О. Потебні на діяльнiсну сутність мови, створює підґрунтя й для відповіді на питання про коло когнітивних дій, до яких вдається мовець, формуючи закінчену думку. Аналіз засвідчує, що думка мовця, виражена в реченні, спирається на досить чітко обмежене коло когнітивних модальностей. І хоч у О. О. Потебні немає відповіді щодо репертуару психічних дій, до яких вдається мовець, створюючи речення, в його працях можна знайти немало непрямих вказівок на них. Наприклад, він пише: «Якщо я говорю: “Я думаю те-то”, то це може означати, що я пристосовую таку свою думку, яка в свою мить поглинала всю мою розумову діяльність, до безперервного ряду чуттєвих сприйнятів, думок, почуттів, прагнень, що складає моє *я*; це означає, що я апперципіую згадану думку своїм *я*» [Потебня : 119].

До основних когнітивних модальностей, які виділяються в реченні, належать різноманітні перцептивні модальності, модальності пам’яті, знання, уяви, умовиводів, розуміння й усвідомлення, віри, надії, бажання, волевиявлення. Хоча наведений список когнітивних модальностей є доволі розлогим, він своєю інвентарною обмеженістю відрізняється від описів модальностей речення, не зосереджених на процесах його творення, що демонструє, наприклад, концепція Ш. Баллі.

Наведений перелік когнітивних модальностей, властивих реченням, корелює з представленою в історії філософії практикою опису людської ментальності. Наприклад, Дж. Берклі у трактаті «Про принципи людського знання» зазначав: «Для кожного, хто оглядає об’єкти людського пізнання, очевидно, що вони являють собою або ідеї (*ideas*), що дійсно сприймаються почуттями, або такі, які ми отримуємо, спостерігаючи емоції та дії розуму, або, нарешті, ідеї, що утворюються за допомогою пам’яті й уяви, нарешті, ідеї, що виникають через з’єднання, поділ або просто уявлення того, що було сприйнятим спочатку одним з вищезазначених способів» [Берклі : 171]. Подібні рубрики представлені і в практиці логічного аналізу суджень. Зокрема,

Я. Хінтікка вдається до поняття «особиста модальність», яке виявляється, судячи з викладу, близьким до поняття «когнітивна модальність». Він пише: «Назвемо модальності (у широкому сенсі слова, який ми окреслили раніше й використання якого буде передбачатися надалі), що служать для вираження (або опису) стану (або настанови) деякого індивідуума, особистими модальностями. Їх також можна називати пропозиційними настановами. Як приклади можна навести такі поняття, як надія, знання, віра, очікування, бажання тощо» [Хінтікка : 40].

Виділена з використанням мовної концепції О. О. Потебні категорія когнітивної модальності відкриває фактично новий напрям дослідження семантики речення, важливий не лише для лінгвістики. Вона виступає тим необхідним компонентом, який зумовлює можливість інтерпретації речення як знака, розкриває механізми зв'язку думки, вираженої в реченні, з дійсністю.

ЛІТЕРАТУРА

- Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва : Изд-во иностр. лит., 1955. 416 с.
- Бердяев Н. А. Я и мир объектов. Опыт философии одиночества и общения. Париж : YMCA-Press, 1934. 190 с.
- Беркли Джордж. Сочинения. Москва : Мысль, 1978. 560 с.
- Бріцин В. М. Категорія модальності крізь призму мови й мовлення. *Поліграна філологія без кордонів* / відповід. ред. Т. Ф. Осіпова, Н. В. Піддубна, О. В. Халіман. Харків : Вид-во Іванченка, 2022. С. 152–164.
- Бріцин В. М. Модальна граматики як новий напрямок семантико-синтаксичного вивчення мови. *Мовознавство*. 2006. № 3. С. 3–11.
- Бріцин В. М. Модальний аспект інтерпретації поетичного тексту. *Наук. вісн. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. Лінгвіст. науки*. 2021. № 32. С. 35–44.
- Бріцин В. М., Мозгунов В. В. Когнітивні аспекти теорії модальності. *Мовознавство*. 2013. № 2–3. С. 128–148.
- Величковский Б. М. Когнитивная наука. Основы психологии познания : в 2 т. Москва : Издат. центр «Академия», 2006. Т. 2. 432 с.
- Грепль М. О сущности модальности. *Языкознание в Чехословакии*. Москва : Прогресс, 1978. С. 277–301.
- Жинкин Н. И. Язык. Речь. Творчество. *Избранные труды*. Москва : Лабиринт, 1998. 368 с.
- Загнітко А. П., Домрачева І. Р. Основи мовленнєвої діяльності : навч. посіб. Донецьк : Укр. культуролог. центр, 2001. 148 с.
- Кибрик А. А. «Лингвистика, основанная на мышлении: как языки преобразуют мысли в звуки». Итоговая книга У. Чейфа. *Вопр. языкознания*. 2023. № 4. С. 157–168.
- Лангакер Р. Когнитивная грамматика. *Сер. «Актуальные проблемы прикладного языкознания»*. Москва : ИНИОН АН СССР, 1992. 165 с.
- Лангакер Р. Модель, основанная на языковом употреблении. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. «Филология»*. 1997. № 4. С. 15–23.
- Левчук-Керчук Н. О. О. Потебня і філософія мови : Значення О. О. Потебні (1835–1891) як предтечі лінгвістичної думки ХХ століття. *Наук. зап. НаУКМА : Філософія та релігієзнавство*. 1996. Т. 1. С. 93–102.
- Леонтьев А. А. Основы психолингвистики. Москва : Смысл, 1997. 287 с.
- Лурия А. Р. Язык и сознание / под ред. Е. Д. Хомской. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1979. 320 с.

- Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і предмет сучасного мовознавства. *Мовознавство*. 1997. № 2–3. С. 3–19.
- Потєбня А. А. Мысль и язык. Киев : СИНТО, 1993. 192 с.
- Филлмор Ч. Дело о падеже. *Новое в зарубеж. лингвистике*. Москва : Прогресс, 1981а. Вып. 10. С. 369–495.
- Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь. *Новое в зарубеж. лингвистике*. Москва : Прогресс, 1981б. Вып. 10. С. 496–530.
- Хинтиikka Я. Логико-эпистемологические исследования. Москва : Прогресс, 1980. 448 с.
- Чейф У. Данное, контрастивность, определенность, подлежащее, топики и точка зрения. *Новое в зарубеж. лингвистике*. Москва : Прогресс, 1982. Вып. 11. С. 277–316.
- Чейф У. Л. Значение и структура языка / пер. с англ. Г. С. Щур. Москва : Прогресс, 1975. 432 с.
- Chomsky N. *Language and Mind*. 3rd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. XVII, 190 p.

Дата надходження до редакції: 25.03.2026

Дата надходження після рецензування: 30.04.2026

Дата затвердження редакцією: 03.07.2026

REFERENCES

- Bally Ch. (1955). *Obshchaya lingvistika i voprosy frantsuzskogo yazyka*. Izdatel'stvo inostrannoj literatury. [In Russian].
- Berdyayev N. A. (1934). *Ya i mir ob"ektov. Opyt filosofii odinochestva i obshcheniya*. Paris: YMCA-Press. [In Russian].
- Berkli Dzh. (1978). *Sochineniya*. Moscow: Mysl'. [In Russian].
- Britsyn V. M. (2006). Modalna hramatyka yak novyi napriamok semantyko-syntaksychnoho vyvchennia movy. *Movoznavstvo*, (3), 3–11. [In Ukrainian].
- Britsyn V. M. (2021). Modalnyi aspekt interpretatsii poetichnogo tekstu [Modal aspect of poetic text interpretation]. *Naukovyi visnyk Pivdennoukrainskoho natsionalnoho pedahohichnogo universytetu im. K. D. Ushynskoho. Linhvistychni nauky*, (32), 35–44. [In Ukrainian].
- Britsyn V. M. (2022). Katehoriia modalnosti kriz pryzmu movy i movlennia. T. F. Osipova, N. V. Pidubna, O. V. Khaliman (Eds.). *Polihranna filolohiia bez kordoniv*, 152–164. [In Ukrainian].
- Britsyn V. M., Mozhunov V. V. (2013). Kohnityvni aspekty teorii modalnosti. *Movoznavstvo*, (2–3), 128–148. [In Ukrainian].
- Chafe W. (1982). Dannoe, kontrastivnost, opredelennost, podlezhashchee, topiki i tochka zreniya. *Novoe v zarubezhnoj lingvistike*, (11), 277–316. [In Russian].
- Chafe W. L. (1975). *Znachenie i struktura yazyka*. G. S. Shchur (Transl.). Moscow: Progress. [In Russian].
- Chomsky N. (2006). *Language and mind*. 3rd ed.. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fillmore Ch. (1981a). Delo o padezhe. *Novoe v zarubezhnoj lingvistike*, (10), 369–495. [In Russian].
- Fillmore Ch. (1981b). Delo o padezhe otkryvayetsya vnov'. *Novoye v zarubezhnoo lingvistike*, (10), 496–530.
- Grepl, M (1978). O sushchnosti modal'nosti. A. G. Shirokova (Ed.). *Yazykoznaniye v Chekhoslovakii*. Moscow: Progress, 277–301.

- Hintikka, Ya. (1980). *Logiko-epistemologicheskie issledovaniya*. Moscow: Progress. [In Russian].
- Kibrik A. A. (2023). «Lingvistika, osnovannaya na myshlenii: kak yazyki preobrazuyut mysli v zvuki». *Itogovaya kniga U. Cheyfa. Voprosy Yazykoznaniiya*, (4), 157–168. [In Russian].
- Langacker R. (1992). *Kognitivnaya grammatika*. Moscow: INION AN SSSR. [In Russian].
- Langacker R. (1997). Model', osnovannaya na yazykovom upotreblenii. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 9. Filologiya*, (4), 15–23. [In Russian].
- Leontyev A. A. (1997). *Osnovy psiholingvistiki*. Moscow: Smysl. [In Russian].
- Levchuk-Kerechuk N. (1996). O. O. Potebnia i filosofii movy: Znachennia O. O. Potebni (1835–1891) yak predtechy linhvistychnoi dumky XX stolittia. *Naukovi zapysky NaUKMA: Filosofiia ta relihiieznavstvo*, (1), 93–102. [In Ukrainian].
- Luriya A. R. (1979). *Yazyk i soznaniye*. E. D. Khomskeya (Ed.). Moscow: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta. [In Russian].
- Melnychuk O. S. (1997). Mova yak suspilne yavyshche i predmet suchasnoho movoznavstva. *Movoznavstvo*, (2–3), 3–19. [In Ukrainian].
- Potebnia A. A. (1993). *Mysl' i yazyk*. Kyiv: SINTO. [In Russian].
- Velichkovsky B. M. (2006). *Kognitivnaya nauka: Osnovy psihologii poznaniya. Cognitive science: Foundations of cognitive psychology*. Vol. 2. Smysl. Moscow: Akademiya. [In Russian].
- Zahnitko A. P., Domracheva I. R. (2001). *Osnovy movlennievoi diialnosti*. Donetsk: Ukrainskiy kulturolohichnyi tsentr. [In Ukrainian].
- Zhinkin N. I. (1998). *Yazyk. Rech'*. Tvorchestvo. *Izbrannyye trudy*. Moscow: Labirint. [In Russian].

Received: 25.03.2026

Received in revised form: 30.04.2026

Accepted: 03.07.2026

Viktor BRITSYN

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: vmbritsyn@ukr.net

orcid.org 0009-0003-6876-9676

O. O. POTEBNIA AND THE THEORY OF COGNITIVE MODALITY

The article reveals the role of O. O. Potebnia's works in shaping the theoretical foundations underlying the category of cognitive modality. Its substantiation contains many key propositions formulated by O. O. Potebnia in the process of uncovering the phenomenon of language. The psychological approach he used to interpret language has proven to be in line with the modern principles of its anthropocentric description, although it was not directly incorporated into the formation of cognitive linguistics and conceptology.

The leading idea borrowed by O. O. Potebnia from W. von Humboldt was the conception of language as activity. However, due to O. O. Potebnia's primary focus on the study of individual speech activity, it acquired a particular concreteness, allowing for the resolution of a number of basic antinomies that W. von Humboldt could not properly explain. O. O. Potebnia paid special attention to the fact that language resides in the very act of its appearance, rather than being merely an abstraction based on the combination of countless created texts. The acceptance of this proposition makes the search for the cognitive properties of generated sentences an independent subject of description, allowing for many new discoveries compared to studies of sentence modality based on Saussure's understanding of the language phenomenon. Focusing attention on the processes of sentence production allows for demonstrating that the thought about the surrounding world expressed in it is not a direct reproduction of reality, but relies on a wide range of cognitive psychological actions of the speaker and reveals their content. These baseline

cognitive actions can be designated as the cognitive modality of the sentence, and its content as the dictum. Sentences used by the speaker to reflect the external world rely on a clearly limited repertoire of cognitive modalities. Among them, the primary ones are various perceptive modalities, modalities of memory, knowledge, imagination, inference, understanding and awareness, belief, hope, desire, and volition. Sentences in which the speaker talks about themselves usually exhibit syncretic modality.

The cognitive modality of the sentence, reflecting the diverse cognitive actions of the speaker, enables the content of the sentence to be related to reality.

Keywords: modality, cognitive predicates, speech activity, О. О. Potebnia.

Володимир ПОНОМАРЕНКО

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України,
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна
Електронна пошта: vladimirlingua@gmail.com
<https://orcid.org/000-0003-4106-5874>

НАЗВИ ЛИТВИ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ І ПРОБЛЕМА ЕТИМОЛОГІЗАЦІЇ ХОРОНІМА-ОСНОВИ

Стаття присвячена одному з традиційно проблемних питань балто-слов'янської ономастики, яке стосується походження назв Литви, що тісно пов'язані з відповідними етнонімами литовської та інших мов, у тому числі української. Ідеться передусім про низку праць члена-кореспондента НАН України А. П. Непокупного (періоду 1971–1998 рр.), у яких окреслена тема досліджується в різних аспектах, серед них «етнічна інфляція» і «географічна багатозначність» назви Литви, про що свідчить насамперед матеріал української та інших слов'янських мов: не тільки хороніми або етноніми, а й деякі інші (загальні) назви, зокрема збірні. Особливо слід виділити його публікації 1994 й 1998 рр., присвячені історичним збірним значенням укр. *литва*, які своєрідним чином перетинаються з найновішою («військово-історичною») гіпотезою щодо походження литовського ендоніма *Lietuva*. Розглянуто й прокоментовано етимологічні концепції литовських та інших дослідників (як історичні, так і сучасні) стосовно порушеного питання, у тому числі традиційно популярну «гідронімічну», а також «географічну» й згадану «військово-історичну» версії. Зіставлено фактичний матеріал не тільки литовської та української, а й низки інших європейських мов різної генеалогічної належності (балтійських, слов'янських, германських, романських). Окрім наявних наукових праць, дотичних до теми, використано різномовні етимологічні джерела, а також тлумачні словники української та інших мов. Приділено увагу орфографічним, граматичним і особливо семантичним характеристикам відповідних лексем, зокрема українських, що становлять певний інтерес у порівняльно-історичному плані, оскільки вони спонукають до міркувань, пов'язаних з походженням та історією назви Литви, дослідження яких не втрачає своєї важливості й актуальності.

Ключові слова: А. П. Непокупний, ономастика, Литва, хоронімія, гідронімія, етимологія, семантика.

У травні 2022 р., у розпал повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну, наукова громадськість символічно відзначала 90-річчя від дня народження знаного вченого-лінгвіста, члена-кореспондента НАН України,

Цитування: Пономаренко В. Назви Литви в європейських мовах і проблема етимологізації хороніма-основи. Мовознавство. 2026. № 3. С. 30–41. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-348-2026-3-003>

Citation: Ponomarenko V. (2026). Nazvy Lytvy v yevropeyskykh movakh i problema etymologizatsii khoronima-osnovy [Names of Lithuania in European languages and the problem of etymologizing of the choronym base]. Movoznastvo, (3), 30–41. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-348-2026-3-003>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

доктора філологічних наук, професора Анатолія Павловича Непокупного, засновника й багаторічного очільника відділу романських, германських і балтійських мов академічного Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні.

Характерною особливістю наукових студій ученого є те, що нерідко при розгляді конкретних мовних фактів безпосередньо або «латентно» порушуються насправді істотні й проблемні історико-лінгвістичні питання, а це спонукає до роздумів і подальших досліджень.

Показовий історичний приклад: далекого вже 1971 р. в журналі «Baltistica» було опубліковано статтю А. П. Непокупного «Литавія та інші литуанізми в українських (східнослов'янських) граматиках і словниках XVI–XVII ст.», досить характерну для його наукових зацікавлень і стилю [Непокупный 1971 : 53–62]. Безпосередній стосунок до питання, пов'язаного з назвами Литви, мають ґрунтовні праці мовознавця «Балто-північнослов'янські мовні зв'язки» [Непокупный : 153–157], «Балтійські родичі слов'ян», де йдеться, зокрема, про «етнічну інфляцію» географічної назви [Непокупный 1979 : 42–43], а також колективна монографія «Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст.» (1989) за його редакцією (розділ «Балтійські краї», в якому автори наголошують на «географічній» багатозначності назви Литви) [Мотора, Непокупный : 50].

Слід згадати й оригінальну статтю під промовистою назвою «Апелятив *литва* в “Енеїді” Івана Петровича Котляревського та його культурно-історична паралель в “Несамовитому Роланді” Людовіко Аріосто», яка увійшла до збірника наукових праць «Проблеми сучасної ареалогії» [Непокупный 1994 : 288–293], а також публікацію «Етнонім *литва* і назва дружини (тобто дружка і друзів) нареченого у весільних піснях України, Білорусії і Польщі» у збірнику «Давня литовська література» [Непокупный 1998 : 88–104].

Отже, у студії 1971 р., констатуючи брак уваги до литуанізмів в українських пам'ятках з боку граматистів і лексикографів (як славістів, так і балтистів), автор реєструє невелику, але показову кількість таких лексем у зазначених джерелах. Однак у назві своєї праці він наводить один (очевидно, найважливіший на його думку) приклад, а саме хоронім *Литавія* в «Граматиці слов'янській» М. Смотрицького 1619 р. (надрукованій, як відомо, у Литві). Звісно, що в уважного і вдумливого читача, насамперед мовознавця, виникає запитання: чи є достатні підстави для того, щоб відносити латинську за формою назву до розряду литуанізмів? Автор статті обстоює думку про те, що вживання такої назви балтійського краю в східнослов'янському тексті не тільки «<...> свідчить <...> про ширший ужиток цієї назви, а й знімає припущення про її, як можна було б подумати, “суто латинський” характер побутування» [Непокупный 1971 : 56].

Згадаймо в цьому зв'язку сумнозвісний історичний факт — засудження московським Собором 1690 р. багатьох українських книг з метою захисту «православного народу» від «латинських принад» і знищення в Москві видань «литовския печати» [Кузьменко : 19]. Так, зокрема, назву *Литавія* було вилучено з московського перевидання «Граматики» М. Смотрицького 1721 р., що зазначає А. П. Непокупний у пізнішій праці [Непокупный 1976 : 157].

Таким чином, порушується давнє й незмінно актуальне проблемне питання про походження литовського хороніма *Lietuva*, з яким автор порівнює дублетну словоформу з суфіксом **-av(a)**, відображеним у латинській назві *Littavia* з епічної поеми 1592 р. «Radivilias» («Радзивіліада») поета-латиніста Й. Радванаса (Яна Радвана), що наслідував античні літературні зразки.

В усіх зафіксованих у цьому творі прикладах назва виступає в генітивній формі *Littaviæ* (з диграфом), що свідчить, на наш погляд, про її «узусний» статус. Варто згадати з цього приводу відому історичну гравюру німецького автора М. Адельгаузера-Цунта (Нюрнберг, 1568 р.) під латинською назвою «*Vera designatio urbis in Littavia Grodnæ*» («Справжній опис міста Гродно в Литві»).

До останньої назви слід додати інші відомі з історії латинські найменування (з текстів XIII–XIV ст.): *Lethovia*, *Lettovia*, *Lettavia*, *Litouia*, *Luthowia*, *Luthawia* і *Lit(h)uania*, від якої походять сучасні романські назви каталон., окситан., сард. *Lituània*, галіс., ісп., італ., ладин., рум. *Lituania*, порт. *Lituânia*, франц. *Lituanie*; значна кількість (запозичених) назв в інших мовах різної генеалогічної належності: грец. *Λιθουανία*, англ. *Lithuania* (д.-англ. *Liþþuania*, хоча в Дж. Чосера (XIV ст.) зафіксовано назву *Lettow* [див.: Bammesberger : 5]), вал. *Lithwania*, шотл. *Lioutuàinia*, корнуел. *Lithouani*, бретон., алб., баск. *Lituania*; деякі неіндоевропейські, як-от угор. *Litvánia*, тур., курд. *Litvanya*, крим.-тат., гаг. *Litvaniya*, адиг. *Литуание*, мальт. *Litwanja* тощо.

Зазначимо також, що германомовні назви Литви, починаючи із зафіксованого в німецьких історичних хроніках *Lettowen*, походять, судячи з усього, від литовського кореня *liet-*, пор. сучасні нім., норв., дан., швед. *Litauen*, нідерл. *Litouwen*, фриз. *Litauen* / *Litouwen*, фарер. *Litava*, ісл. *Litháen* / *Litáen*.

Примітним є те, що в XV–XVI ст. побутувала своєрідна «народна етимологія» назви *Lietuva* як видозміненої (*L'*)*Italija* (ит. (*L'*)*Italia* — з обов'язковим у таких випадках артиклем), оскільки вважалося, що литовці є нащадками римлян, які в I ст. до н. е. переселилися з охоплених громадянською війною італійських земель — про це писав польський історик XV ст. Ян Длугош у своєму латиномовному трактаті «*Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*» («Щорічники, або Хроніки славетного Королівства Польського», 1455–1480 pp.).

Ще одна давня оригінальна версія стосується походження назви литовського краю від лат. *lituus* у значенні '(кавалерійський) сигнальний ріжок'. Історичним джерелом є виданий 1607 р. латиномовний атлас фламандця Г. Меркатора («*Atlas Minor*»), що містить також карту Великого князівства Литовського «*Lithuania*» з ономастичною легендою.

У XIX ст. німецький історик В. Пірсон оригінально пояснював прус. *Litwa* як результат інверсії, виводячи його з назви *Wiltä* [див.: Karaliūnas 2004 : 36].

Так само варто зазначити, що свого часу (у знаковій статті 1912 р. «Про найдавніші слов'янсько-кельтські зв'язки») О. Шахматов, наводячи зафіксовану ірландським кельтологом В. Стоуксом [Stokes] пракельтську словоформу *litaviá* 'узбережжя', порівнював її із середньовічною кельтською назвою *Letavia* (пор. знайдену нами у словнику 2000 р. сучасної валлійської мови «альтернативну» назву Литви — *Llethaw*. — В. II.) на позначення (атлантичного узбережжя) Бретані й реконструйованою особисто назвою (балтійського узбережжя) **Litavia* [Schachmatov : 82]. Але підтримки з боку інших дослідників ця гіпотеза фактично не знайшла [див.: Митрополит Іларіон, 2 : 365; ЕСУМ, 3 : 245; пор.: Агеева : 204].

Як відомо, перша згадка назви Литви датується 1009 р., а відповідним джерелом є так званий Кведлінбурзький літопис, де в розповіді про святого Бруно зафіксовано латинізовану форму *Litua* (в генітиві, тобто *Lituae*), до того ж у відповідному фрагменті йдеться про «*confinio Rusciæ et Lituae*», тобто «кордон Русі і Литви»). Литовські назви *Leituva*, *Liet(u)va*, *Lietava*, *Letto-*

wia [див.: Dini, Subačius : 99] наявні у пам'ятках XI–XIII ст. (пор. також прус. **let-av-* [Топоров : 216]).

У наведеному переліку варіантних назв привертають увагу, зокрема, словоформи *Litwa* і *Litva*, з якими можна пов'язати переважну більшість слов'янських назв Литви [див.: Baranauskas : 28]. У цьому контексті слід згадати відомі з XI ст. топонімічні назви слц. *Lytva* і рум. *Litua*, ймовірно, гідронімічного походження, а також етнонім *Литъва* (у збірному значенні) у «Повісті временних літ» (у Лаврентіївському списку 1377 р.).

Утім, українську назву *Литва* (як і низку ад'єктивних похідних на зразок *литовский*) уперше зафіксовано в документі 1352 р. (договірній грамоті литовсько-руських князів, польського короля й князів мазовецьких), кінцем XIV ст. датується особова назва *Литвин* (за даними «Словника староукраїнської мови XIV–XV століть») [ССМ, 1 : 549; див.: Тищенко 2020 : 783]. В її основі — багатозначний макроетнонімічний історизм *литвині* (або *литвіни*), що позначав не тільки власне литовців і частину латишів, а й українців-поліщуків, білорусів [див.: Мотора, Непокупний : 50–51], а також поляків (наприклад, рос. *литвин* в О. Пушкіна). Це пов'язано з «етнічною інфляцією» [Непокупний 1979 : 42] географічного найменування, зокрема укр. *Литва*.

Так само зберігають прямий зв'язок з вихідним лит. *Lietuva* (< **Letuva* без дифтонга) і латис. *Lietuva* (як і фін. *Liettua*, на відміну від специфічного ест. *Leedu* / *Leedumaa*) інші слов'янські назви: ст.-сл. *Литъва*, болг., рос. *Литва*, хорв., слн., чес., слц. *Litva*, білорус. *Літва*, пол. *Litwa*; своєрідні винятки становлять макед. і серб. *Литванија*, а також в.-луж. і н.-луж. *Litawska*.

Не без «східнослов'янського» впливу сформовано відповідні назви в багатьох (неслов'янських і неіндоевропейських) мовах народів колишньої Російської імперії та СРСР, а також країн так званого соціалістичного табору: аварській, абхазській, азербайджанській, башкирській, казахській, каракалпакській, карачаєво-балкарській, комі, латгальській, лезгінській, мокшанській, монгольській, осетинській, татарській, туркменській, удмуртській, узбецькій, чеченській, чуваській, якутській тощо. Водночас майже парадоксальний збіг з оригінальною назвою спостерігаємо у випадку з північно-саамським *Lietuva* (у мові скандинавських саамів).

Однак через відсутність переконливих доказів справжнє історичне значення автохтонної назви країни достеменно не відоме [див.: Митрополит Іларіон, 2 : 365]. Натомість існує ціла низка різних історичних версій.

Литовські дослідники (зокрема згадуваний А. П. Непокупним К. Кузавініс, а також А. Сейбутіс) виводять назву країни («темну» за давнім визначенням А. Шлейхера) з гідронімів *L(i)etauka* або *Lietava* (притока річки Няріс) [Kuzavinis : 11–12; Seibutis : 17]. (Зауважимо, що гідронімічне походження приписується також назвам низки литовських міст, починаючи з Вільнюса, а *Вілія* є білоруською назвою того ж Няріса.)

У зв'язку з цим згадаймо заперечене І. Огієнком припущення про зв'язок пол. *Litwa* з *lato* 'літо' (*lać* 'лити' — можливо, від дощів) [див.: Brückner : 301] і «романтичну» популярну версію щодо походження оригінальної назви від лит. *lietus* 'дощ' (< *lyti* 'дощити, лити'), тобто назву країни інтерпретовано як 'край дощів, дощовитий край' (джерелом є матеріали «Варшавського товариства друзів науки» 1810 р.). (Цікава паралель: самоназва мексиканських індіанців міштеків тлумачиться як 'країна / народ дощу' [Гардах, 69].)

Водночас, на думку професора Вільнюського університету З. Зінкявічюса [Zinkevičius : 13–14], назва *Lietuva* походить від прабалт. **leiṭuvā*; саме таку форму деякі етимологи порівнювали з лат. *litus* ‘берег (моря)’ — від і.-с. **lei* ‘текти’ [див: Fraenkel : 368; пор.: Горяев : 188 (з посиланням на згаданого вище В. Стоукса); Преображенский, 1 : 457; Фасмер, 2 : 502; Pokorný : 665 та ін.; пор.: ЭССЯ, 15 : 159; ЭСБМ, 6 : 12; Skok, 2 : 309 тощо]. Зрештою, ще раніше таке «географічне» тлумачення (пол. *Litwa*) було висловлено польськими істориками — згаданим Я. Длугошем (XV ст.) і М. Стрийковським (XVI ст.). До речі, у сучасному «Етимологічному словнику литовської мови» В. Смочинського (множинне) *lietuvai* тлумачиться як ‘форма для приготування (буквально ‘виливання’) сирів’, а також ‘для лиття металів і воску’ [Smoczyński : 913].)

За таких умов етимологічно близькими до назви Литви виявляються, зокрема, романські лексеми на зразок італ. діалект. (венец.) *lido* ‘берег (моря)’ (схарактеризованого австрійським романістом В. Меєром-Любке у класичному «Романському етимологічному словнику» 1911 р. [Meyer-Lübke : 366]), а також (очевидно запозичені з італійської) порт., ісп. і каталон. *lido* ‘пляж’ або франц. і рум. *lido*, корсік. *lidu* ‘узбережжя’ [див: Ernout, Meillet : 364; Nascentes : 496, де наводиться як основа нар.-лат. *liti*] і, відповідно, топонім *Lido*, уживаний у низці назв курортних місць в Італії: *Lido di Jesolo* (місто), *Lido di Venezia* (острів), *Lido di Ostia* (район у Римі) тощо.

Однак така етимологізація литовського хороніма не є загальновизнаною, її вважають також дискусійною, насамперед із семантичного погляду, оскільки історична Литва не розташовувалася, як відомо, на узбережжі [Митрополит Іларіон, 3 : 365; пор.: de Vaan : 346, де йдеться, зокрема, про брак семантичного зв’язку між ‘берег’ і ‘лити’).

Подібною в семантичному плані є відома концепція Я. Отрембського [Otrębski 1958, 1 : 3–7; Otrębski 1963 : 267–286], згідно з якою прабалт. **leiṭuvā* походить від топонімічної основи **leiṭūs* — позначення місцевості навколо річки — **leiṭā* (від *lieti* ‘лити’), під якою дослідник розуміє Німан. (Зауважимо, що назви Німана в балтійських і слов’янських мовах мають, згідно з гіпотезою О. Шахматова, кельтське походження.)

Зазначимо, що серед згадуваних різними (у тому числі литовськими) дослідниками слов’янських відетнонімних гідронімів балтського походження привертають увагу, зокрема, такі, як укр. *Літова* або *Литовщина* [див: Лавченко : 72].

Відомий литовський історик мови С. Каралюнас висунув оригінальну версію про походження хоронімічного топоніма від лит. *leita*, *lietuva* (з коренем **liet-*) ‘загін воїнів, конвой, ескорт, група озброєних людей, дружина, військо’, похідних від герм. **Ge-leite* ‘конвой, озброєний ескорт’, яке пов’язане з дієслівною формою *leiten* [Karaliūnas 1995 : 55–91].

Про це йдеться, зокрема, у пізнавальній розвідці професора Вільнюського університету А. Смятони — «Назві Литви — тисяча років», де наведена цікава морфологічна класифікація різномовних назв [Smetona : 7, 13], згідно з якою литовська основа *liet-* наявна в германських назвах (С. Каралюнас наводить паралелі в давньоісландській, давньошведській, давньофризській і давньоверхньонімецькій мовах), більшості латинських та естонських назв, слов’янська *lit-* — у російській, німецькій, латинській (*Lituania*) і польській мовах, а латиська *leit-* — у латиських словоформах.

У зв'язку з останньою концепцією спинимось на показових моментах, які стосуються історичної семантики української збірної назви *литва*, дослідженої А. П. Непокупним у статті про «Енеїду» І. Котляревського. Тут ця назва позначає, на думку дослідника, мандрівних циркачів, що походили з території Великого князівства Литовського, і є, так би мовити, «десемантизованою», що пояснюється, зокрема, «етнічною інфляцією» власної назви *Литва*, поширюваної в минулі часи на частину латишів, поляків, білорусів та українців (насамперед з поліських земель) [Непокупний 1994 : 290; пор.: Скопненко : 32 — про білорус. *Літва*]. Інше, не менш цікаве історичне значення укр. *литва* — позначення товаришів нареченого на весіллі, відображене в народних піснях українців, білорусів і поляків [Непокупний 1998 : 88].

Слід зауважити, що концепцію С. Каралюнаса підтримав, зокрема, історик А. Дубоніс [Dubonis : 11], який пов'язував назву країни з історичною реальією Великого князівства Литовського *leičiai* (< **leitjai*; форма однини — *leitis*) — особливої (етнічно литовської) селянської соціальної групи (свого роду «дружинників», служивих людей князя або ж конюших), що існувала в XIII–XVI ст.). На неї посиляється також білоруський літератор З. Ситько, автор історичної книжки «Слідами Литви», що вийшла друком 2012 р. Саме гіпотезою С. Каралюнаса з її інноваційною етимологізацією назви Литви завершують історичний огляд усіх концепцій італійський балтист П. Діні і його литовський колега Г. Субачюс у статті, присвяченій назвам Литви і Жемайтії, зазначаючи, однак, що її важко підтвердити і яку скептично сприймає більшість прихильників «гідронімічної гіпотези» [Dini, Subačius : 104–105].

Однак, на нашу думку, вона заслуговує на найпильнішу увагу, зокрема з урахуванням доробку українських дослідників і насамперед А. П. Непокупного. Аргументом, що свідчить на її користь, є хоронімне значення давніх слов'янських, зокрема руських, збірних назв (на зразок *Русь*, *Литва* або *Мордва*) і (так само зазначене відомим українським мовознавцем А. О. Білецьким [Белецкий : 73–74]) збереження в слов'янському, а саме в польському, етніміконі хоронімів (*Czechy*, *Niemcy*, *Węgrzy*, *Włochy*), що збігаються за формою зі збірними етнінімними назвами.

Оригінальне припущення знаходимо в «Етимологічному словнику польської мови» А. Баньковського в статті про похідний від ст.-пол. *lić* 'лити' іменник *lić* 'велика хвиля, здійнята вода ріки' [Bańkowski, 2 : 42], з яким автор пов'язує рос. діалект. і серб., хорв. *litva* (про дощ), а також (гіпотетично) пол. *Litwa* як метафоричну назву войовничого племені (семантичні переходи можна позначити як 'лити' → 'шторм' → 'навала'); пор. діалектні значення пол. *lać* ('лити') — 'міцно бити, валити' [Boryś : 279].

Згадаймо також «нестандартні» версії ще двох сучасних білоруських авторів — письменника й публіциста В. Чаропки (в історичних нарисах «Історія нашого імені» 1995 р.) про походження назви Литви від назви племені лютичів (її пов'язують з ім'ям князя Люта — від прасл. *Ljutь*, щодо походження якого існує і «фіно-угорська» гіпотеза [див.: Халипов, 51–52]), та філолога й історика А. Жлутки (досліджував актові документи XIII ст.) про легендарного князя *Літво* в статті «Литва і литвини — звідки хто?» (2016).

Отже, слід констатувати, що фактично всі спроби етимологізації назви Литви, засвоєної насамперед слов'янськими мовами, є загалом гіпотетичними. Однак, на нашу думку, особливої уваги заслуговує концепція С. Каралюнаса, на користь якої свідчать розвідки українських мовознавців, передусім А. П. Непокупного.

Як бачимо, існування цілої низки відмінних в історичному й семасіологічному аспектах інтерпретацій лише підтверджує неоднозначність і різноплановість порушеного питання. Тому воно залишається відкритим для нових наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

- Агеева Р. А. Какого мы роду-племени? Народы России: имена и судьбы : словарь-справочник. Москва : Academia, 2000. 424 с.
- Белецкий А. А. Лексикология и теория языкознания (ономастика). Киев : Изд-во Киев. ун-та, 1972. 299 с.
- Гардах С. Мови нам на користь / пер. з англ. З. Тіммерман. Київ : Yakaboo Publishing, 2021. 336 с. + іл.
- Кузьменко Ю. Історія української мови в конспектах Юрія Кузьменка. Київ : Видавн. дім «KM Academia», 1997. 91 с.
- Лаучюте Ю. Следы балтийских топонимов в ономастике Славии. *Балт. филол. курьер*. 2004. № 4. С. 70–74.
- Мотора Є. В., Непокупний А. П. Балтійські краї. *Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст.* Київ : Наук. думка, 1989. С. 59–63.
- Непокупний А. П. *Литавия* и другие литуанизмы в украинских (восточнославянских) словарях и грамматиках XVI–XVII вв. *Baltistica*. 1971. Т. 7. (1). С. 53–62.
- Непокупний А. П. Балто-севернославянские языковые связи. Киев : Наук. думка, 1976. 227 с.
- Непокупний А. П. Этноним *литва* и название дружины жениха в свадебных песнях Украины, Белоруссии и Польши. *Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės patirtis (Senoji Lietuvos literatūra, 6 knyga)*. Vilnius : Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas knygos, 1998. С. 88–104.
- Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. Київ : Наук. думка, 1979. 183 с.
- Непокупний А. П. Апелятив *литва* в «Енеїді» І. П. Котляревського та його культурно-історична паралель у «Несамовитому Роланді» Л. Аріосто. *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ : Наук. думка, 1994. С. 288–293.
- Скопненко О. *Літва, Летува, літоўцы, летувісы, літвіны, ліцвіны* в сучасному білоруському узусі. *Balto-Slavo-Germanica: мовні контакти в синхронії і діахронії. Круглий стіл до 90-річчя з дня народження чл.-кор. НАН України, д-ра філол. наук, проф. Анатолія Павловича Непокупного* : зб. тез доп. 15 грудня 2022 р. Київ : Видавн. дім Дмитра Бурого, 2023. С. 28–34.
- Тищенко К. М. Мовні контакти: свідки формування українців. Київ : Аквілон-Плюс, 2006. 416 с.
- Тищенко К. 42 епохи українських мовних контактів. *Енциклопедія 3000 запозичених реалій античності й середньовіччя у мові, прізвищах і топонімах*. Київ; Броди : Просвіта, 2020. 911 с.
- Халипов В. Гипотезы этимологии слова *Литва* и их отражение в белорусском культурном пространстве. *Slavistica Vilnensis*. 2025. Т. 70. (1). С. 48–63.
- Bammesberger A. *Lietuvà, Lithuania, and Chaucer's Lettow. Litanus. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*. 2012. Vol. 58. N 1. P. 5–8, 87. URL: http://www.lituanus.org/2012_1_01Bammesberger.html. (дата звернення: 20.07.22)
- Baranauskas T. On the origin of the name of Lithuania. *Lituanus. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*. 2009. Vol. 55. N 3. P. 28–36.
- Dini P. U., Subačius G. *Lituanie et Samogitie : sources, onomastique, étimologie*. URL: <https://cutt.ly/YyuYjyMY> (дата звернення: 20.07.22).
- Dubonis A. Vardas Lietuva: Ties Lietuvos valstybės ištakomis. *Naujasis Židinys-Aidai*. 1996. N 1–2. Psl. 7–12.

- Karaliūnas S. Lietuvos vardo kilmė. *Lietuvių kalbotyros klausimai*. 1995. T. 35. Psl. 55–91.
- Karaliūnas S. Herodoto Skitijs. 2. Šiaurės rytų Europos etninė situacija ir jos interpretacija. *Baltų praeitis istoriniuose šaltiniuose I*. Vilnius : Lietuvių kalbos institutas, 2004. Psl. 18–42.
- Kuzavinis K. Lietuvos vardo kilmė. *Kalbotyra*. Vilnius : Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai, 1964. T. 10. Psl. 5–18.
- Otrębski J. Gramatyka języka litewskiego. Warszawa : PWN, 1958. T. 1. XIV, 394 s.
- Otrębski J. Slawizacja litewskich nazw wodnych i miejscowych. *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria 2. Językoznawstwo. Warszawa : PAN, 1963. S. 267–286.
- Schachmatov Al. Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen. *Archiv für Slavische Philologie* / begr. von B. Jagic. Berlin : Weidmannsche Buchhandlung, 1912. Bd 33. S. 51–99.
- Seibutis A. Kraštovardžio Lietuva etimono kilmės ir semantikos klausimu. *Geodezijos Darbai*. 1979. T. 9. N 1. Psl. 5–19.
- Smetona A. The Name of Lithuania — One Thousand Years. URL: <http://www.smetona.vu> (дата звернення: 20.07.22).
- Stokes W. Urkeltischer Sprachschatz / hgb. von A. Bezzenberger. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1894. 337 S.
- Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija. Vilnius : Mokslas, 1987. 304 psl.

ДЖЕРЕЛА

Горяев	Горяев Н. В. Сравнительный этимологический словарь русского языка. Тифлис : Тип. канц. Гл. на Кавказе, 1896. 451, XL, LXII с.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови : в 7 т. Київ : Наук. думка, 1989. Т. 3. 553 с.
Митрополит Іларіон	Митрополит Іларіон (І. Огієнко). Етимологічно-семантичний словник української мови : в 4 т. Вінніпег : Накл. Тов-ва «Волинь», 1982. Т. 2. 400 с.
Преображенский	Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : в 3 т. Москва : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1959.
ССМ	Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / ред. кол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький. Київ : Наук. думка, 1977. Т. 1. 632 с.
Топоров	Топоров В. Н. Прусский язык : словарь : в 5 т. L (laydis *lut- & *mod-). Москва : Наука, 1990. Т. 5. 434 с.
Фасмер	Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. Москва : Прогресс, 1986. Т. 2. 672 с.
ЭСБМ	Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : в 16 т. Мінск : Навука і тэхніка, 1990. Т. 6. 287 с.
ЭССЯ	Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. Москва : Наука, 1988. Вып. 15. 264 с.
Bańkowski	Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego : w 2 t. Warszawa : Wyd-wo naukowe PWN, 2000. Т. 2. 980 s.
Boryś	Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków : Wyd-wo Literackie, 2005. 861 s.
Brückner	Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków : Nakład i własność Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1927. 805 s.
Ernout, Meillet	Ernout A., Meillet A. Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. 4-e éd. Paris : Klincksieck, 2001. 844 p.

Fraenkel	Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag; Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1962. Bd 1–2.
Meyer-Lübke	Meyer-Lübke W. Romanisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg : Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1911. 1092 S.
Nascentes	Nascentes A. Dicionário etimológico resumido. São Paulo : Instituto Nacional do Livro, 1966. 791 p.
OED	Online Etymology Dictionary [of the English language]. URL: https://www.etymonline.com (дата звернення: 26.09.2025).
Pokorny	Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern; München : Francke Verl., 1959. Bd 1–2. 1183 S.
Skok	Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika : v 4 knj. Zagreb : Jugosl. akad. znanosti i umjetnosti, 1972. Knj. 2. 741 s.
Smoczyński	Smoczyński W. Słownik etymologiczny języka litewskiego. 2 wyd., na prawach rękopisu, 2016. 2407 s.
Vaan	Vaan M. de. Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages. Leiden; Boston : Brill, 2008. P. XIV + 825.

Дата надходження до редакції: 29.04.2026

Дата надходження після рецензування: 22.05.2026

Дата затвердження редакцією: 03.07.2026

REFERENCES

- Ageeva R. A. (2000). Kakogo my rodu-plemeni? Narody Rossii: imena i sud'by. Slovar'-spravochnik. Moscow: Academiya. [In Russian].
- Bammesberger A. (2012). *Lietuvà, Lithuania, and Chaucer's Lettow. Lituanus. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*, 58 (1), 5–8, 87. URL: http://www.lituanus.org/2012_1_01Bammesberger.html.
- Baranauskas T. (2009). On the origin of the name of Lithuania. *Lituanus. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*, Vol. 55 (3), 28–36.
- Beleckij A. A. (1972). Leksikologiya i teoriya yazykaoznaniya (onomastika). Kyiv: Izdatel'stvo Kievskogo universiteta. [In Russian].
- Dini P. U., Subačius G. (2019). *Lituanie et Samogitie*: sources, onomastique, étimologie. URL: <https://cutt.ly/YyuYjyMY> (last accessed: 20.07.22).
- Dubonis A. (1996.) Vardas Lietuva: Ties Lietuvos valstybės ištakomis. *Naujasis židinyš-Aidai*, (1–2), 7–12.
- Hardach S. (2021). Movy nam na koryst. Z. Timmerman (Transl.). Kyiv: Yakaboo Publishing. [In Ukrainian].
- Karaliūnas S. (1995). Lietuvos vardo kilmė. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, (35), 55–91.
- Karaliūnas S. (2004). Herodoto Skitija. 2. Šiaurės rytų Europos etninė situacija ir jos interpretacija. *Baltų praeitis istoriniuose šaltiniuose I*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 18–42.
- Khalipov V. (2025). Gipotezy etimologii slova Litva i ih otrazhenie v belorusskom kul'turnom prostranstve. *Slavistica Vilnensis*, 70 (1), 48–63. [In Russian].
- Kuzavinis K. (1964). Lietuvos vardo kilmė. *Kalbotyra*. Vilnius: Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų darbai, (10), 5–18.
- Kuzmenko Yu. (1997). Istoriia ukrainskoi movy v konspektakh Yurii Kuzmenka. Kyiv: Vydavnychi dim «KM Academia». [In Ukrainian].
- Laučiūtė J. (2004). Sledy baltijskich etnonimov v onomastike Slavii. *Baltiiskij filologičeskij kurjer*, (4), 70–74. [In Russian].
- Motora Ye. V., Nepokupnyi A. P. (1989). Baltiiski krai. *Mizhetnichni zviazky v ukrainskii antroponii XVII st*. Kyiv: Naukova dumka, 59–63. [In Ukrainian].

- Nepokupnyj A. P. (1971). *Litavia* i drugie lituanizmy v ukrainskih (vostochnoslavianskih) slovaryah i grammatikah XVI–XVII vv. *Baltistica*, 7 (1), 53–62. [In Russian].
- Nepokupnyj A. P. (1976). Balto-severnoslavjanskie yazykovye svyazi. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
- Nepokupnyi A. P. (1979). Baltiiski rodychi slovia. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Nepokupnyi A. P. (1994). Apelatyv *lytva* v «Eneidi» I. P. Kotliarevskoho ta ioho kulturno-istorychna paralel u «Nesamovytomu Rolandi» L. Ariosto. *Problemy suchasnoi arealohii*. Kyiv: Naukova dumka, 288–293. [In Ukrainian].
- Nepokupnyj A. P. (1998). Etnonim *litva* i nazvanie družyny zheniha v svadebnyh pesniah Ukrainy, Belorussii i Polshi. *Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės patirtis (Senoji Lietuvos literatūra, 6 knyga)*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas knygos, 88–104. [In Russian].
- Otrębski J. (1958). Gramatyka języka litewskiego. Vol. 1. Warsaw: PWN.
- Otrębski J. (1963). Slawizacja litewskich nazw wodnych i miejscowych. *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria 2. Językoznawstwo. Warsaw: PAN, 267–286.
- Pokorny J. (1959). Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern; Munich: Francke Verl. Bd 1–2.
- Schachmatov Al. (1912). Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen. *Archiv für Slavische Philologie*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, (33), 51–99.
- Seibutis A. (1979). Kraštvardžio Lietuva etimono kilmės ir semantikos klausimu. *Geodezijos Darba*, 9 (1), 5–19.
- Skopenko O. (2023). *Літва, Летува, літоўцы, летувісы, літвіны, ліцвіны* v suchasnomu biloruskomu uzusi. *Balto-Slavo-Germanica: movni kontakty v synkhronii i diakhronii. Kruhlyi stil do 90-richchia z dnia narodzhennia chlena-korespondenta NAN Ukrainy, doktora filolohichnykh nauk, profesora Anatoliia Pavlovycha Nepokupnoho*. Zbirnyk tez dopovidei. 15 Dec 2022. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Bura-ho, 28–34. [In Ukrainian].
- Smetona A. The Name of Lithuania — One Thousand Years. URL: <http://www.smetona.vu> (last accessed: 20.07.22).
- Stokes W. (1894). *Urkeltischer Sprachschatz*. A. Bezzenberger (Resp. Ed.). Vol. 1–2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Tyshchenko K. M. (2006). Movni kontakty: svidky formuvannia ukrainsiv. Kyiv: Akvilon-Plus. [In Ukrainian].
- Tyshchenko K. M. (2020). 42 epokhy ukrainskykh movnykh kontaktiv. *Entsyklopediia 3000 zapozychenykh realii antychnosty i seredniovichchia u movi, pryzvyshchakh i toponimakh*. Kyiv; Brody: Prosvita. [In Ukrainian].
- Zinkevičius Z. (1987). *Lietuvių kalbos istorija*. Vilnius: Mokslas.

SOURCES

Bańkowski	Bańkowski A. (2000). Etymologiczny słownik języka polskiego: in 2 vols. Vol. 2. Warsaw: Wydawnictwo naukowe PWN.
Boryś	Boryś W. (2005). Słownik etymologiczny języka polskiego. Krakow: Wydawnictwo literackie.
Brückner	Brückner A. (1927). Słownik etymologiczny języka polskiego. Krakow: Nakład i własność Krakowskiej Spółki Wydawniczej.
Ernout, Meillet	Ernout A., Meillet A. (2001). Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. 4e éd. Paris: Klincksieck.
ESSYA	Etimologicheskij slovar' slavianskih yazykov. Praslavjanskij leksicheskij fond. Iss. 15 (1988). O. N. Trubachev (Ed.). Moscow: Nauka. [In Russian].

- ESBM Etymalahichny slounik belaruskai movy: in 16 vols. Vol. 6 (1990). Minsk: Navuka i tekhnika. [In Belarusian].
- ESUM Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: in 7 vols. Vol. 3 (1989). O. S. Melnychuk (Chief Ed.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Fraenkel Fraenkel E. (1962). Litauisches etymologisches Wörterbuch. Vol. 1–2. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Goryaev Goryaev N. V. (1896). Sravnitelnyi etimologicheskii slovar' russkogo yazyka. Tiflis: Tipografiia kants. Glavnonach. gr. ch. na Kavkaze. [In Russian].
- Meyer-Lübke Meyer-Lübke W. (1911). Romanisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Mytropolyt Ilarion Mytropolyt Ilarion. (I. Ohienko) (1982). Etymolohichno-semantychnyi slovnyk ukrainskoi movy: in 4 vols. Vol. 2. Winnipeg: Nakladom Tovarystva «Volyn». [In Ukrainian].
- Nascentes Nascentes A. (1966). Dicionário etimológico resumido. São Paulo: Instituto Nacional do Livro.
- OED Online Etymology Dictionary of the English language. URL: <https://www.etymonline.com> (last accessed: 26.09.2025).
- Preobrazhenskij A. G. (1959). Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka: in 3 vols. Vol. 3. Moscow: Gosudarstvennoe izdate'lstvo inostrannyh i natsyonal'nyh slovarej. [In Russian].
- Skok Skok P. (1972). Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika: in 4 vols. Vol. 2. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SSM Slovnyk staroukrainskoi movy XIV–XV st.: in 2 vols. (1977). Vol. 1. L. L. Humetska (Chief Ed.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Smoczyński Smoczyński W. (2016). Słownik etymologiczny języka litewskiego. Ed. 2, as a manuscript.
- Toporov Toporov V. N. (1990). Prusskii iazyk. Slovar': in 5 vols. Vol. 5. L (laydis *lut- & *mod-). Moscow: Nauka. [In Russian].
- Vaan Vaan M. de. (2008). Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages. Leiden; Boston: Brill.
- Vasmer Vasmer M. (1986). Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka: in 4 vols. Vol. 2. Moscow: Progress. [In Russian].

Received: 29.04.2026

Received in revised form: 22.05.2026

Accepted: 03.07.2026

Volodymyr PONOMARENKO

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine

4 Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: vladimirlingua@gmail.com

<https://orcid.org/000-0003-4106-5874>

NAMES OF LITHUANIA IN EUROPEAN LANGUAGES AND THE PROBLEM OF ETYMOLOGIZING THE CHORONYM BASE

The article is devoted to one of the traditionally problematic issues of Balto-Slavic historical and modern onomastics, which concerns the origin of the names of Lithuania, closely related to the corresponding ethnonyms of Lithuanian and other languages, including Ukrainian. This is primarily a series of works by Corresponding Member of

the NAS of Ukraine A. P. Nepokupnyi (period 1971–1998), in which the outlined topic is explored in various aspects, including «ethnic inflation» and «geographical ambiguity» of the name of Lithuania, as evidenced primarily by the material of Ukrainian and other Slavic languages: not only horonyms or ethnonyms, but also some other (general) names, in particular collective ones. Particularly noteworthy are his publications of 1994 and 1998, devoted to the historical collective meanings of the Ukrainian word *литва*, which in a peculiar way intersect with the newest («military-historical») hypothesis regarding the origin of the Lithuanian endonym *Lietuva*. The etymological concepts of Lithuanian and other researchers (both historical and modern) regarding the raised issue are considered and commented on, including the traditionally popular «hydronymic» as well as «geographical», and the above-mentioned «military-historical» version. The factual material not only of Lithuanian and Ukrainian, but also of a number of other European languages of different genealogical affiliation (Baltic, Slavic, Germanic, Romance) is compared. In addition to existing scientific works related to the topic, multilingual etymological sources, as well as explanatory dictionaries of Ukrainian and other languages, are used. Attention is paid to the orthographic, grammatical, and especially semantic characteristics of the relevant lexemes, in particular Ukrainian ones, which are of certain interest in a comparative-historical sense, since they prompt considerations related to the origin and history of the name of Lithuania, the study of which does not lose its importance and relevance.

Keywords: A. P. Nepokupnyi, onomastics, Lithuania, horonymy, hydronymy, etymology, semantics.

Ганна МЕЖЖЕРІНА

Гуманітарно-мистецький факультет
 Національного університету «Київський авіаційний інститут»
 просп. Любомира Гузара, 1, м. Київ, 03058, Україна
 Електронна пошта: anvamel@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8900-577X>

ЛІТОПИСНА ПОВІСТЬ ПРО ВБИВСТВО ІГОРЯ ОЛЬГОВИЧА ТА ЇЇ АВТОР. 1

У статті здійснено текстологічний аналіз «Повісті про вбивство Ігоря Ольговича» в Київському літописі за Іпатіївським списком 1425 р., з'ясовано питання, пов'язані з її авторством, часом і місцем створення. Проведено семантико-мотиваційну реконструкцію психологічних портретів окремих історичних осіб. Доведено, що для Ізяслава Мстиславича особливості відбиття в літописі подій 19 вересня 1147 р. були не менш важливими, ніж для Ольговичів. Зіставлено авторську позицію в статтях 1146 р. і 1147 р. У «Повісті про вбивство Ігоря Ольговича» поєднано декілька соціально-етичних планів (співчуття до Ігоря Ольговича, осуд убивць, оберігання репутації Ізяслава Мстиславича). Проаналізовано мотиви вбивства Ігоря Ольговича та способи реалізації авторської інтенції *оберігання репутації Ізяслава Мстиславича*. Зроблено висновок про те, що вбивство було спровоковане зрадниками Ізяслава. Дослідження показало, що статті на арк. 121–124 зв. написані і включені в хроніку літописцем Всеволода Ольговича одразу після подій 1146 р.

У процесі реконструкції походження літописного запису «выведеъ изъ Заруба» спростовано версію, за якою Ізяслав знайшов Кліма Смолятича в Зарубському монастирі. Реконструйовано долю Кліма Смолятича до його обрання митрополитом. Прозвання *Смолятич* Клим отримав у чернігівському монастирі. Розкрито зв'язки між Климом Смолятичем і чернігівським єпископом Онуфрієм. Підтримано думку Д. Чижевського про те, що пам'ятка «Слово на суботу сиропусну» належить перу Кліма Смолятича. З'ясовано функцію лексем *оубити, бити, побити, погоубити, побиваемъ, оубиство, льсть, прѣмоудрыи*, усталених словосполучень *льстью оубити, льстью оучинити, льстью погоубити* в реалізації авторської позиції. Молитва кн. Ігоря може бути віднесена до типу молитов, які б ми назвали «інтелектуальними молитвами». Проаналізовано взаємозв'язок між літургійним вшануванням кн. Ігоря на місцевому і загальному церковному рівнях і написанням літописної повісті. Зроблено висновок про те, що автором «Повісті про вбивство Ігоря Ольговича» в Київському літописі був Клим Смолятич. Виявлено функцію агіографічних термінів — хвалебних епітетів-означень поряд з іменем кн. Ігоря в пам'ятках «Книга Степенная Царскаго родословія» і «Книга житій Святих» Д. Ростовського.

Ключові слова: Іпатіївський літопис, «Повість про вбивство Ігоря Ольговича», Ізяслав Мстиславич, Клим Смолятич, давньоруські лексеми, семантика.

Цитування: Межжеріна Г. Літописна повість про вбивство Ігоря Ольговича та її автор. 1. Мовознавство. 2026. № 3. С. 42–67. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-348-2026-3-004>
 Citation: Mezherina H. (2026). Litopysna povist pro vbyvstvo Ihoria Olhovycha ta yii avtor [The chronicle tale of the murder of Igor Ol'govich and its author]. 1. Movoznavstvo, (3), 42–67. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-348-2026-3-004>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

Літописи зберегли свідчення про події 1147 р., пов'язані з убивством великого київського князя Ігоря Ольговича. У Київській частині Іпатіївського літопису за списком 1425 р. знаходимо детальний, емоційний опис трагічних подій (*1147, ЛК-1908 : арк. 128–130). Розгорнутий хронікальний опис історії загибелі Ігоря Ольговича міститься в Лаврентіївському літописі за списком 1377 року (*1147, ЛС-1 : арк. 105–106). У Радзивіллівському літописі за списком кінця XV ст. (*1147, ЛР : арк. 177 зв.–180) розповідь про кн. Ігоря значно ближча до розгорнутого хронікального повідомлення, ніж до повісті. У Комісійному списку XV ст. Новгородського І літопису хроніст дав лише коротке повідомлення про вбивство Ігоря Ольговича: «Того же лѣта убиша киянѣ князя Игоря Олговича» (*1147, ЛН : арк. 107 зв.). У Новгородському IV літописі повідомлення про загибель Ігоря Ольговича розширене до семи рядків (*1147, ЛН-IV: с. 7–8). У Никонівському літописі, укладеному в 20-ті роки XVI ст., докладна розповідь про кн. Ігоря має назву «Убієніє великого князя Игоря Олговича Кієвскаго» (*1147, ЛНик-1 : с. 175–176). У «Хронографі» редакції 1512 р. в короткому повідомленні про вбивство Ігоря Ольговича зазначена помилкова дата: «В лѣто 660 оубиша Игоря Кіане Олговича, вечемъ снемъшеся» (*660, гл. 189, Хроногр.1512 : арк. 219 зв.). Розлога розповідь про вбивство кн. Ігоря наявна в літописі за Воскресенським списком XVI ст. (*1147, ЛВоскр. : с. 41–42). У Густинському літописі початку XVII ст. (*1146–1147, ГустЛ : арк. 145 зв.–146 зв.) міститься невелика розповідь, в якій літописець дав чітку оцінку київським подям 1147 р.

Спробуємо проаналізувати композиційні, стилістичні, жанрові особливості Повісті про Ігоря Ольговича в Київському літописі XII ст. (далі: «Повість...»), провести семантико-мотиваційну реконструкцію психологічних портретів окремих історичних осіб та, за можливості, віднайти відповіді на питання, пов'язані з її авторством, часом і місцем створення. Реконструкція та інтерпретація мовних і позамовних фактів передбачає здійснення комплексного дослідження чинників лінгвістичного, історичного, релігійного характеру, оскільки їх розгляд у відриві один від одного не тільки дає неповну картину, а й нерідко залишається своєрідною лінгвістичною / історичною абстракцією.

Київський літопис входить до складу Іпатіївського зводу за найстарішим списком 1425 року, охоплює події 1117–1199 років (арк. 106–243 зв.). Оскільки перше видання Іпатіївського літопису в 1843 р. вийшло без «Повісті временних літ» (арк. 1–90), у Передмові до нього було зазначено, що літопис поділяється на дві частини, перша з яких «містить у собі Временник Нестора з продовженням, під яким мається на увазі Літопис про Київське та інші Південносхідні Руські князівства до 1200 року» [Предисловіє к Ипатіевской... : VII]. У наступному виданні 1871 р. назва літопису окреслена так: «Літопис Київської і Південно-Західної Русі з 1111–1201 року» [Предисловіє... : III]. Для аналізу Повісті про Ігоря Ольговича за основу нами взято наступне після 1871 р. видання 1908 р. (подальші видання 1923 р., 1962 р., 1998 р. зроблені шляхом його репринтного відтворення), залучено матеріали видання 1843 р., для зіставлень на діахронічному рівні — версії «Повісті...» в джерелах XVI — початку XVIII ст.

У середині XIX ст. були зроблені перші і досить вдалі спроби текстологічного зіставлення варіантів Повісті про Ігоря Ольговича в Іпатіївському і Лаврентіївському літописах. К. М. Бестужев-Рюмін підняв питання, які торкаються часу написання, джерел, імовірних авторів, стильової не-

однорідності Повісті [Бестужевь-Рюминь : 83–86]. Стильову неоднорідність «Повісті...» в Іпатіївському літописі вчений пояснював поєднанням у ній текстів, взятих з двох різних джерел, — «сказання Ізяслава соратника про життя його князя і сказання про страждання Ігоря» [там само : 85–86]. На початку 1900-х років М. С. Грушевський не заперечував, що могло бути дві версії сказання про Ігоря Ольговича, але водночас зауважив, що жодна з них не збереглася: «Повість про смерть Ігоря Ольговича мусіла існувати в двох верзіях: одна написана в літописнім стилі <...>, друга — вже зроблена в шабляновім агіографічному стилі. В чистім виді не заховала ся ані перша ані друга» [Грушевський 1954 : 484]. Завдяки відносно невеликому відтинку часу між Лаврентіївським та Іпатіївським списками і значній кількості текстових збігів текстологічні зіставлення було продовжено в подальші періоди. М. Д. Присьолков уважав, що «розповідь про вбивство Ігоря дійшла до нас не в цілому вигляді: у Лаврентіївському списку вона сильно скорочена, в Іпатіївському — злита з іншою літературною пам'яткою» [Приселков : 380]. Зіставивши повідомлення про кн. Ігоря в Лаврентіївському та Іпатіївському літописах, Т. Л. Вілкул дійшла висновку про те, що «“Житіє Ігоря” у статті Іпат. написано на основі тексту протографа, і його треба кваліфікувати як цілісну агіографічну редакцію, а не поєднання вже готових текстів» [Вілкул 1999 : 9].

Багатьох прихильників знайшла думка Д. С. Лихачова про існування чернігівської і переяславльської Повістей про вбивство Ігоря Ольговича, оскільки в київській Повісті можна знайти інформацію чернігівського та переяславльського походження [Лихачев : 221–223]. Дослідження І. К. Чугаєвої «Чернігівське літописання XI–XIII ст.: історіографічний міф чи історичне джерело?» засвідчило відсутність чернігівських літописних фрагментів зазначеного періоду і водночас наявність значної кількості літописних повідомлень, які гіпотетично мали чернігівське походження [Чугаєва]. Серед них «Бій Ізяслава Мстиславича з Ігорем Ольговичем за Київ» (6654, стп. 327) і «Смерть Ігоря Ольговича» (6655, стп. 353) [там само : 299].

Вшанування пам'яті кн. Ігоря і створення літописної повісті / житія. У визначенні часу написання присвячених Ігорю Ольговичу агіографічних творів нерідко орієнтуються на час ушанування пам'яті Ігоря Ольговича та етапи його канонізації. Основою для місцевого вшанування пам'яті Ігоря Ольговича служили його страстотерпницька смерть, образ невинної жертви, смирення, чудотворення. Усі ці чинники, необхідні для літургійного вшанування на місцевому рівні, детально описані в Київському літописі в «Повісті...». Описуючи ритуальне доторкання до крові загиблого, молитву жертви, знамення Божі, автор готував ґрунт для канонізації князя. «Процес канонізації в Православній християнській церкві звичайно має чотири фази: місцеву, крайову, помісну та вселенську. Отже, особа може бути шанованою місцевим чи регіональним святим, тобто святим певного монастиря або парафії, де вона жила й трудилася. Людина може також вшановуватися крайовим чи єпархіальним святим-угодником Божим певного краю — провінції чи єпархії, де вона мала послух» [Кравченко]. Початок місцевого вшанування пам'яті Ігоря Ольговича Є. Є. Голубинський пов'язував з перевезенням мощів князя до Чернігова: «З усією вірогідністю слід думати, що в Чернігові, в який перевезено було тіло Ігоря в 1150-му році, почалося місцеве вшанування пам'яті його з самої хвилини цього привезення тіла» [Голубинський : 58]. Водночас М. М. Бережков зазначив, що з часу перенесення мощів Ігоря Оль-

говича до Чернігова пам'ять князя шанується як святого угодника Божия, звеличується в молитвах у Чернігівській єпархії та єпархіях південної Росії [Бережков : 2]. Перехід від ушанування князя на місцевому рівні до вшанування на крайовому, єпархіальному рівні звичайно відбувається з певним часовим інтервалом. Таким часовим проміжком між двома етапами канонізації могли бути 1148–1149 рр. і, можливо, перша половина 1150 р. (мощі перевезли в Чернігів 5 червня 1150 р.). Якщо «Повість...» була написана і внесена в літопис незабаром після трагедії, то літургійне вшанування на місцевому рівні почалося між 1148 р. і першою половиною 1150 р.

За свідченням Є. Є. Голубинського, у праці «Словарь историческій о святыхъ, прославленныхъ въ российской церкви, и о нѣкоторыхъ подвижникахъ благочестія мѣстно чтимыхъ» (1862) сказано, що вел. кн. Ігоря вшановують 5 червня місцево (у Чернігові) [Голубинскій : 58–59]. М. П. Барсуков назвав Ігоря Ольговича серед чотирьох чернігівських святих: «У місті Чернігові святі: Святий благовірний князь Святослав Ярославич. Святий благовірний князь Давид Святославич. Святий благовірний князь преподобномученик Ігор Ольгович. Святий чудний Константин, митрополит Київський» [Барсуков : II].

Пам'ять Ігоря Ольговича вшановують двічі: 5 червня (день перенесення мощів) і 19 вересня (день загибелі). У пом'янику церкви Введення Богородиці в ближніх (Антонієвих) печерах Києво-Печерської лаври поминається вел. кн. Георгій Київський (Ігор Ольгович, † 1147) [Келембет : 28]. Ім'я князя внесене в місяцеслови домонгольських святих і покійних, але він не був канонізований ні до Макар'ївського собору 1547 р., ні на соборах 1547 р. і 1549 р. [Голубинскій : 107]. Місцеве вшанування пам'яті кн. Ігоря засвідчене в Любецькому синодику: «Игорь Ольговичъ, кн. черниговскій <...> причтенъ къ лику святыхъ» [Зотовъ : 263–264]. У праці 1965 р. «Канонізація Святих в Українській Церкві» митрополит Іларіон (Огієнко) зазначив, що Ігор Ольгович увійшов до Хору Святих Української Церкви як місцево почитаний князь: «Канонізаційні правила Української Православної Церкви були обмежені та суворі, тому до Хору Святих Української Церкви ввійшло тільки 11 князів та 5 княгинь <...> І більшість князів були тільки місцево почитані. Серед Святих 4 Великі Князі Київські: 1. Рівноапостольний Володимир Великий († 15.VII.1015). 2. Мстислав († 15.IV.1133). 3. Мученик, Чудотворець і Схимонах Ігор († 19.IX.1147) і 4. Ростислав († 14.III.1168)» [Іларіон : 167]. Отже, на загальному церковному рівні Ігоря Ольговича почали вшановувати після 1965 р.

За припущенням О. П. Толочка, Ігоря Ольговича канонізували після смерті митрополита Константина: «У Чернігові потребували канонізації нагло вбитого киянами Ігоря Ольговича, але для “нормальності” необхідно було добрати йому “пару”, “двійника”, який би повторив його смертний шлях (і в прямому, і в символічному сенсі цього слова). <...> Таким чином, тільки тотожна смерть митрополита відкривала можливість для канонізації князя» [Толочко О. П. 1993 : 46; див. також: Приселков : 380]. Прихильники чернігівської версії створення «Повісті...» нерідко пов'язують дату її написання з часом перенесення тіла до Чернігова влітку 1150 р.: «Це — версія ольговичів, які канонізували Ігоря і перенесли його тіло з Києва до Чернігова. У зв'язку з цим перенесенням <...> було складено розповідь про його вбивство» [Лихачев : 221], «Ймовірно, літописець Святослава використав агіографічне джерело про брата Ігоря, що фрагментарно наявне у тексті КЛ

під 1146–1147 рр. Ця агіографічна пам'ятка створювалася в Чернігові, після 1150 р. (перенесення і перепоховання мощей Ігоря)» [Чугаєва : 96].

Написання життя святого хронологічно або випереджає канонізацію, або відстає від неї, іноді може бути одним з етапів підготовки до канонізації: «Коли кінчиться Канонізація Святого, то конче виготовляється і *Життя* його, — його пише або учень Святого, або яка інша особа, що добре знає Святого, або окремо замовляється якомусь вченому богослову. Буває, що Життя Святого складається зараз по його впокоєнні, або й дуже пізно по впокоєнні» [Іларіон : 119]. Тривалий час у науковій літературі підтримувалася гіпотеза, згідно з якою в 1150 р. або невдовзі після 1159 р. «Житіє» Ігоря Ольговича було складене у ворожих Ізяславу Мстиславичу та Клименту Смолятичу колах «чернігівських греків» у Чернігові та згодом (за княжіння Святослава Всеволодовича або під час укладання Київського літописного зводу 1198–1200 рр.) перенесене в Київський літопис і поєднано з розповіддю про вбивство Ігоря [Приселков : 380; Лихачев : 221; Толочко П. П. 2010 : 17–22]. Незважаючи на раціональне зерно в таких міркуваннях, канонічного життя Ігоря Ольговича в нас немає, як немає житій багатьох святих, особливо домонгольського періоду.

Імовірні автори «Повісті про вбивство Ігоря Ольговича». Зіставлення мовних особливостей «Повісті...» і «Києво-Печерського патерика» дало підстави В. Ю. Франчук для того, щоб її автором вважати архімандрита Києво-Печерського монастиря Полікарпа: «Набагато складніший текст Іпатіївського літопису. Матеріали Петра Бориславовича подано тут значно повніше. Крім них, можна виділити фрагменти принаймні ще двох авторів. Один з них, безперечно, Полікарп. Його натуралістична манера розповіді яскраво виражена в сцені розправи з Ігорем Ольговичем. Наявні тут і звеличення чернігівського князя, і пряма мова, і суміш книжних елементів із заниженим просторіччям, і навіть зворот давальний самостійний» [Франчук : 44]. Продовжуючи думку К. М. Бестужева-Рюміна про те, що літописні статті 1146–1154 років Південноруського літописного зводу належать одному автору — сучаснику, прибічнику і, ймовірно, соратнику Ізяслава Мстиславича [Бестужев-Рюмин : 79], Б. О. Рыбаков обґрунтував версію, згідно з якою автором літописних статей і, відповідно, «Повісті...» був Петро Бориславич [Рыбаков : 167, 215, а також 156–232]. Версія знайшла підтримку в науковому середовищі [короткий огляд дискусії див.: Толочко П. П. 2005 : 137, 143–148; Котляр 2009 : 28, 35, 111, 112 та ін.].

У Лаврентіївському, Радзивіллівському, Новгородському І літописах Петро Бориславич не згадується. У Київському літописі за Іпатіївським списком 1425 р. перша згадка про нього з'являється у статті 1152 р., де описані його посольські обов'язки: «Изславъ посла *Петра Борисовича* . а король посла свои мужи» (*1152, ЛК-1908 : арк. 163). У статті цього ж року на арк. 166 по батькові *Борисовичъ* замінене на *Бориславичъ*: «Изславъ посла . к Володимиру Галичкому . *Петра Бориславича*» (*1152, там само : арк. 166). У цій же статті на арк. 166–167 літописець двадцять п'ять разів називає його лише на ім'я *Петръ*. Останній раз про Петра Бориславича йдеться під 1170 роком, де літописець негативно відзивається про його дії: «начаста молвити . *Бориславича Петръ* . Нестерь злѣ рѣчи . на Мъстислава къ Д(а)-в(и)дови лжуча» (*1170, там само : арк. 193). Хроніст Никонівського літопису, який спирався на додаткові джерела, дав Петру Бориславичу ще більш негативну характеристику, назвавши його окаянним київським боярином:

«Окаянніи же боаре Кієвъстии *Петръ Бориславичь*, и Нестерь Жирославичь, и Яковъ Дигиневиць начаша коромолити <...> сія же вси бываше отъ злыхъ челоувѣкъ и ото окааннихъ боарь. Таже по сихъ *Петръ Бориславичь*» (*1170, ЛНик-1 : с. 237). Окреслений в літописах морально-етичний портрет Петра Бориславича жодним чином не узгоджується з образом автора «Повісті про вбивство Ігоря Ольговича». Крім того, жанрові особливості «Повісті...», передусім її зближення з агіографічним твором, передбачали наявність у автора не стільки літературного таланту, скільки великих знань з богослов'я. Не менш показово й те, що в літописах серед учасників або свідків трагічних подій 1146–1147 років не названо Петра Бориславича, більше того, — немає жодних відомостей про те, де він жив і чим займався до *1152 р.

Хто був зацікавлений у написанні повісті про Ігоря Ольговича? Брат кн. Ігоря Святослав, мабуть, не єдиний, хто був зацікавлений у фіксуванні в літописі трагічних подій або написанні житія загиблого князя. Убивство кн. Ігоря є результатом переходу влади від Ольговичів до Мстиславичів, а тому особливості висвітлення подій у літописі були важливі для представників обох кланів.

Між Всеволодом та Ізяславом. Основною державницькою ідеєю Ізяслава була «ідея відстоювання київської і взагалі південноруської “отчини”, обґрунтування законності володіння нею родом Мстиславичів» [Котляр 2011 : 80]. Після того, як 1139 року старший брат Ігоря — Всеволод змінив чернігівське князювання (1127–1139 рр.) на київське (з 1139 р.), Ігор учергове марно просив дати йому Чернігів, який, за словами літописця, «обѣщаль изъ давна» (*1140, ЛК-1908 : арк. 112 зв.). У Київському літописі перша згадка про Ігоря Ольговича датована 1140 роком. Тоді як Ігор претендував лише на чернігівське князювання, Ізяслав прагнув отримати київський стіл.

Улітку 1146 року тяжко хворий Всеволод повідомив киян, що передає владу кн. Ігорю («а се вы братьи мои Игорьъ . имѣте(с) по нь» — *1146, ЛК-1908 : арк. 118 зв.), потім, за день до смерті, заручився згодою Ізяслава і Давидовичів (там само). Прийшовши до влади, Ігор, імовірно, планував продовжити політику старшого брата і в перші ж дні пообіцяв тисяцькому Улебу та воеводі Івану Войтишичу зберегти їхні повноваження: «Игоръ же посла Оулѣба . и Ивана Воитишича . и р(ч)е има како еста была оу брата моего . тако же боудете оу мене . а Оулѣбови р(ч)е держи ты тысячу . какъ еи оу брата моего держаль» (там само : арк. 119 зв.). Несподівано для Ігоря тисяцький і воевода збурили проти нього київську верхівку. Причина того, що частина представників київської влади воліла якнайшвидше позбутися кн. Ігоря, полягає не в особистості Ігоря і не в його стилі правління, про яке в Київському літописі немає відомостей, а лише в тому, що він належав до династії Ольговичів. Свій гнів на Всеволода, гнів, який накопичувався щонайменше сім років, кияни перенесли на кн. Ігоря. Зіграло роль і те, що Всеволод, порушивши принцип родового старійшинства, силою забрав київський стіл [Бодрухин], і те, що ініціював нескінченні політичні інтриги, і те, що «був у близькому союзі з половецькими ханами і користувався їхньою підтримкою в суперництві з ін. рус. князями» [Котляр 2003 : 643]. Точну оцінку політики Всеволода дав М. С. Грушевський: «Ми знаємо, що він за життя Ярополка немилосердно нищив київські околиці <...> || Ставши київським князем, він обудив велике незадоволення здирством і неправдами своїх тивунів, навіть у прихильнім йому Вишгороді» [Грушевський 1992 : 144–145].

Першим супротивником Ігоря став Ізяслав, який з 1127 р. по 1146 р. змінив п'ять княжих столів, але Києва так і не отримав. Колись пообіцявши Київ Ізяславу і віддавши владу Ігорю, Всеволод перетворив родичів на кровних ворогів, і це було типовим проявом його політики, оскільки «його вічна система — розділяти й пересварювати» [там само : 143]. 1146 року стосунки між Ізяславом та Ігорем різко загострилися, незважаючи на те, що князі не раз цілували один одному хрест (*1142, ЛК-1908, арк. 115; *1145, там само : арк. 117 зв.). Реакція обуреного Ізяслава не змусила довго себе чекати. У перші ж дні князювання Ігоря київські бояри виявили непокору, взялися активно звинувачувати в усіх бідах Києва і Вишгорода його управителів — київського тіуна Ратьшу і вишгородського тіуна Тудора, зчинили самосуд над Ратшею: «оустремишася . на Ратьшині дворі грабить» (*1146, там само : арк. 119). Судячи з тексту літопису, Ігор запідозрив, що до цього причетний Ізяслав: «посла . Игорь . къ Изаславоу ре(ч) <...> а стоишь ли въ хр(с)тъномъ целованьи» (*1146, там само : арк. 119). Ізяслав не відповів, натомість зібрав військо: «Изаславъ же се слышавъ . и съвькоупи воѡа своѡа . поиде на нь» (там само : арк. 119 зв.). Ідучи з військом на кн. Ігоря, Ізяслав взяв у поміч Чорних Клобуків, «и все Поросье» (область у Київському князівстві по р. Рось), отримав підкріплення з розташованого на р. Ірпінь біля Києва м. *Бѣлогородъ* (сучас. с. Білогородка) і м. *Василевъ* (сучас. м. Васильків) на р. Стугні: «прислаша(с) к нему Бѣлогородъчи . и Василевци» (там само). Перед початком битви Улеб та Іван Войтишич перейшли на бік Ізяслава, залишивши Ігоря з малими силами і прирікши його на поразку. Перебивши воїнів Ігоря та його брата Святослава біля озера Надове (зникле озеро, було на території сучас. Солом'янського р-ну м. Києва. — Вишневський : 271), Ізяслав, як пише літописець, «с великою славою и ч(с)тью въѡха в Киевъ» (там само : арк. 120 зв.), і почалося його столичне правління.

Опис знущання з кн. Ігоря в статті 1146 року. У Київському літописі в «Повісті Ізяслава Мстиславича» з подробицями описані надмірна жорстокість і запобіжні заходи Ізяслава. Під час битви Ігор опинився в Дорогожицькому болоті (болото існувало на місці сучас. Куренівки в м. Києві. — Вишневський : 251), звідки через хворі ноги не зміг вибратися. Князя схопили, відвезли у Видубицький монастир, закували в кайдани: «емше в болотѣ приведоша къ Изаславоу . и посла и в манастирь . на . Выдобычъ . и вковавы» (*1146, ЛК-1908 : арк. 121). Оскільки в 1142–1146 роках Переяславські землі були в підпорядкуванні Ізяслава, цілком природно, що з Видубицького монастиря Ігоря Ольговича перевезли до Переяславля: «и . посла . Переяславлю и всади в пороубъ . манастирь с(вя)т(о)го Ио(н)а» (там само). Ігоря сховали в монастирі св. Іоанна, який, імовірно, знаходився на околиці Переяславля. О. В. Колибенко зазначив, що церква Воскресіння, рештки якої виявлені на території «окольного міста» Переяславля, «розглядається більшістю дослідників як монастирський собор XII ст., що слугував усипальнею. <...> Можливо, це був Іоаннівський монастир, згаданий під 1146 р.» [Колибенко].

Сидячи в порубі, ледь живий Ігор вимолив у Ізяслава дозвіл прийняти чернецтво (*1146, ЛК-1908 : арк. 124). Вісім днів князь лежав при смерті, і «толко емоу Б(ог)ъ д(у)шо || вороти», Ізяслав звелів єпископу Євфимію здійснити постриг (там само : арк. 124–124 зв.). Після того його відвезли в Київ у монастир св. Феодора (там само : арк. 124 зв.). У Переяславлі позиції Ольговичів були досить міцними, у Києві ж, а надто в монастирі св. Феодора,

Ігор був і під наглядом Ізяслава, і подалі від інших Ольговичів. С. М. Гузенко звернула увагу на те, що Ігоря перевели саме у Феодорівський, а не Симеонівський монастир, який належав Ольговичам: «...Ізяслав Мстиславич послав його не в Симеонівський, а у свій родовий Федорівський монастир» [Гузенко : 44]. Монастир св. Феодора «заснований 1129 кн. князем Мстиславом Великим (чиє хресне ім'я було Феодор) як родовий монастир та усипальниця» [Толочко О. П. 2013 : 276].

Ізяслав і в подальшому вдавався до ув'язнення в монастирі своїх супротивників. У 1149 р. він ув'язнив у Печерському монастирі єпископа Нифонта, який виступав проти обрання митрополитом Кліма Смолятича: «посади в Печерському манастырѣ, дондеже Юрьи прииде» (*1149, ЛН : арк. 108). Знуцання Ізяслава з переможеного князя Ігоря служило пересторогою для Ольговичів, нагадуванням про наслідки посягання на київський стіл.

Опис знущання з переможеного суперника, безперечно, не тільки кидає тінь на репутацію Ізяслава, який тріумфально посів київський стіл, а й ставить під сумнів версію про те, що літописні арк. 121–124 зв. написані прибічником, одностумцем Ізяслава. Велика кількість реалістичних деталей, різкий осуд дій кн. Ізяслава і щире співчуття до кн. Ігоря свідчать про те, що стаття була написана «по живих слідах» того ж 1146 р. У сукупності такі чинники вказують на те, що автор зазначених літописних аркушів був літописцем Всеволода і що він, якщо не відстоював інтереси Ольговичів, то й не захищав нового володаря — Ізяслава Мстиславича. Не виключаємо, що, прийшовши до влади, Ізяслав просто не встиг замінити літописця.

Без відома Ізяслава. Д.-рус. Киѧне і авторська інтенція. Звичайно автори літописних повістей, сказань, житій називали всіх причетних до вбивства князя. Саме з літописів відомі імена тих, хто убив Бориса (Святополк, Путеша, Талець, Єловіт, Ляшко), Гліба (Святополк, Горясер, Торчин), Андрія Боголюбського (Петро Кучков, Амбал Ясин, Яким Кучкович та ін.), Ярополка Ізяславича (Нерадець) тощо. У «Повісті...» скрупульозно, «покроково» розповідається про події трагічного дня, коли вбили Ігоря, але імен убивць у ній немає. Натомість автор використовує слово *Киѧне* (*Киѧны*). Для того, щоб з'ясувати, кого саме названо киянами, звернемо увагу на використання цього слова в «Повісті Ізяслава Мстиславича». Аналіз показав, що літописець уживав слово *Киѧне* на позначення правлячої київської верхівки (бояр, тіунів), воєвод і київської дружини: «почаша *Киѧне* складувати виноу на тиюна» (*1146, ЛК-1908 : арк. 119); «не оугодень || бы(с) *Киѧномъ* Игорьъ» (там само : арк. 119–119 зв.); «приѣхаша ѿ *Киѧнъ* моужи . нарекоуче ты нашъ кн(я)зь» (там само : арк. 119 зв.); «свѣщаща свѣ||тъ золь съ *Киѧны*» (там само : арк. 119 зв.–120); «скоупиша ѡколо себе *Киѧны* <...> с *Киѧны* . хочемъ пориноути стагъ побѣгнути . с полкомъ своимъ въ Киевъ <...> *Киѧне* же ѡсобно сташа <...> видивъ Игорьъ . вси его вои . ѡже *Киѧне* пославшеса . и поташа оу Изаслава тысачкого» (там само : арк. 120); «и розѣграбиша . *Киѧне* . съ Изаславомъ дружины Игоревы» (там само : арк. 121); «Изаславъ же [вар. Х. П.: додано *съзва*] боѧры своѧ . и всю дружину свою *Киѧне* и ре имъ» (там само : арк. 126 зв.); «*Киѧне* же рекоша . кн(я)же ты са на на(с) не гнѣвай» (там само).

У «Повісті...» слово *Киѧне* вжите вісім разів у значенні ‘знать і жителі Києва, які прийшли на віче на площу св. Софії’: «созовите *Киѧны* <...> *Киѧно(м)* же всимъ съшедши(м)са . ѿ мала и до велика <...> || *Киѧне* же рекоша <...> рекоша же *Киѧне* <...> *Киѧне* передъ Володимиромъ <...> ||

река *Киѧномъ* || *Киѧне* же рекоша || жалова на *Киѧны*» (*1147, ЛК-1908 : арк. 127 зв.–130). Двір св. Софії був традиційним місцем зібрань бояр на віче: «Бояри зазвичай збиралися на Горі (у київському дитинці, деє біля Софійського собору)» [Брайчевський : 386]. У Київському літописі використане слово *въче*, тоді як у Лаврентіївському, Радзивіллівському, Ніконівському літописах воно відсутнє: «*Киѧно(м)* же всимъ съшедши(м)са . ѿ мала и до велика . к с(вя)тѣи Софѣи . на дворъ . въставшем же имъ въ *въчи*» (*1147, ЛК-1908 : арк. 127 зв.). Очевидно, саме з Київського літопису слово *въче* було перенесене в Новгородський IV літопис: «Убиша Кіѧне Игоря Ольговича, снемшесѧ *въчемъ*» (*1147, ЛН-IV : с. 7). М. Ф. Котляр зазначив, що «у джерелах 12–13 ст. слово “віче” вживали стосовно князівської ради, а також нарад знаті <...>, зібрань городян за ініціативи князя, навіть на стихійні повстання городян» [Котляр, Мудрий]. Т. Л. Вілкул дійшла висновку про те, що «зосередженість записів про віче у неспокійні періоди історії давньоруських князівств пояснюється не тільки послабленням князівської влади, а й появою у ті часи потреби у виправдувальних або викривальних текстах» [Вілкул 1998 : 80]. Для автора «Повісті...» було принципово важливим підкреслити, що намір вбити кн. Ігоря з'явився саме на віче і що Ізяслав до цього не причетний. Не випадково автор ужив вираз «*Киѧно(м)* <...> въставшем же имъ въ *въчи*» (*1147, ЛК-1908 : арк. 127 зв.). Слово *въставшем* входить до словотвірного гнізда із загальним значенням ‘піднятися’. У записях IX–XIII ст. д.-рус. *въстати* і *въстѧти* засвідчені зі значенням ‘повставати, повстати проти кого’: «Въсташа Словѧне» (Срезн., 1 : стп. 421), «въсташа на кн(я)зѧ» (там само : стп. 422), «въстѧлѧ на грѣшники» (там само). Синтагма «въставшем же имъ въ *въчи*» маркує одразу декілька важливих семантичних позицій, серед яких і хиткість влади великого київського князя, і його непричетність до вбивства, і бажання автора виправдати Ізяслава, і натяк на наявність заколотників та їх намір скинути Ізяслава.

У статті 1147 р. немає імен осіб, які скоїли злочин. Водночас, якщо звернутись до попередньої літописної статті, можна побачити, що було п'ять осіб, які збирали «свѣтъ золь съ *Киѧны*», «скоупиша ѡколо себе *Киѧны*», щоб скинути Ігоря Ольговича і вокняжити Ізяслава Мстиславича: «началничи . же быша свѣтоу зломоу томоу <...> *Оулѣбъ* тысячкой же *Иванъ Воитишичъ* . и *Лазоръ Саковъскыи* . а въ С(вя)тослави полкоу . *Василь Полачанинъ* . и *Мирославъ Хиличъ вноукъ*» (*1146, ЛК-1908 : арк. 120). Щодо заколотників літописець не використав іменника *Киѧны*, але всі вони, як показав матеріал, були представниками київських правлячих кіл: *Оулѣбъ* — київський тисяцький, *Иван Воитишич* і *Лазоръ Саковъскыи* — київські воєводи, *Василь Полачанинъ* — син Всеволода Ольговича, *Мирославъ* — київський боярин.

Достеменно не відомо, чи були ці особи серед тих, хто в п'ятницю, 19 вересня 1147 р. зібрався на віче на площі св. Софії. Але цілком імовірно, що хтось із них прийшов на площу і, залишаючись у тіні, підбурював народ до вбивства. Ізяславів посол розказав народу про змову Давидовичів і Ольговичів проти Ізяслава і передав волю великого київського князя: «поидите по мнѣ к Черниговоу . на Олгови(ч)» (*1147, там само : арк. 128). Тим не менше, збурений натовп почав діяти на свій розсуд. Присутність на площі заколотників відчувається в обізнаності невідомої особи в міжкнязівських стосунках, зокрема у тому, що вісімдесят років тому в ці ж дні — 15 вересня полоцького князя Всеслава Брячиславича визволили з порубу (*1067, ЛР : арк. 99 зв.), і в закликах убити Ігоря: «первое ѡ семъ промыслимы акоже и

пре(ж) створиша <...> высѣкше Всеслава ис пороуба <...> и много зла бы(с) <...> Игорьъ ворогъ на(ш)го кн(я)за и на(ш) не в пороубѣ но въ с(вя)т(е)мъ Федорѣ» (*1147, ЛК-1908 : арк. 128). Провокаційні дії відчуюються і в перекладанні звинувачення на Давидовичів і Святослава Всеволодича: «Киѧне же рекоша . не мы его оубили но СѢ(л)гови(ч) Д(а)в(ы)д(о)вича и Всеволодичь» (там само : арк. 129 зв.). Ізяслав залишив м. Русотин (на території Броварського р-ну сучас. Київської області) і прибув до р. Супій (притока Дніпра), звідки мав прямувати до Чернігова: «Изаславъ <...> ста оу Роусо-тины» (там само : арк. 126 зв.), «стоѧше Изаславъ верхъ Соупоѧ» (там само : арк. 130). Тисяцький Улеб, скоріше за все, залишався в Чернігові чекати Ізяслава. Де був під час віче Іван Войтишич, невідомо. Автор показав, що вбивство скоїли без відома і всупереч волі Ізяслава, але не назвав жодного імені тих, хто підтримував, ініціював, коїв злочин. Усе вказує на те, що Ігоря Ольговича вбили через прибічників Улеба та Івана Войтишича, які взяли ініціативу в свої руки без відома Ізяслава. Знаючи, що вся провина впаде на Ізяслава, підбурювачі переслідували свої цілі, які, можливо, полягали в зміні влади.

Автор «Повісті...» — ставленик Ізяслава. У «Повісті...» поєднано декілька соціально-етичних інтенцій: (1) співчуття до Ігоря Ольговича, (2) осуд убивць, (3) оберігання репутації Ізяслава Мстиславича. У реалізації інтенції оберігання репутації Ізяслава Мстиславича визначальним є мотив відчайдушної боротьби найближчого оточення Ізяслава за життя кн. Ігоря. Автор «Повісті...» в подробицях описав, як кн. Ігоря намагалися врятувати митрополит Клим Смолятич, п'ятнадцятирічний рідний брат Ізяслава — Володимир-Дмитрій, київські тисяцькі Лазар і Рагуїл Добринін, київський боярин Михайл: «ре(ч) имъ Володимиръ того вы бра(т) мои не велѣлъ <...> митрополитъ же възбранаѧше имъ и Лазоръ тысацкои и Рагоуило . || Володимиръ тысацкои . како быша не оубили» (там само : арк. 128–128 зв.); «и скочи Володимиръ с конѧ и ѡгорноу и коръзномъ . река Киѧномъ бра(т)е моѧ не мозите сего створити зла не оубивайте Игорѧ . и доведе и Володимиръ воротъ м(а)т(е)ре своѧ <...> Михаилъ <...> хотя помочи Володимироу . Володимиръ же вмча и во дворъ м(а)т(е)ре своѧ . Игорѧ хорона» (там само : арк. 129). Переслідувачі кн. Ігоря не тільки зневажили великого князя Ізяслава і митрополита Кліма Смолятича, а й здійняли руку на брата Ізяслава і боярина Михайла: «оудариша Володимира <...> и затвори ворота бѣюче же Михаила ѡторгоша хр(с)тъ на не(м) и с чепьми . а в немъ гривна золота <...> и тако лю(д)е ѧша Володимира и хотѣша оубити про Игорѧ» (там само). Описані події вказують на те, що трагедію спровокували особи, які були рішуче налаштовані проти Ізяслава.

Не менш важливим у реалізації авторської інтенції оберігання репутації Ізяслава Мстиславича є мотив розпачу, безвиході, марного виправдовування. Особливу увагу приділено опису стану і думок Ізяслава після того, як він дізнався про злочин: «повѣдаѧ емоу Игореву оубиство . Изаславъ же слышавъ то и прослезивсѧ . и ре(ч) аще быхъ вѣдалъ ѡже сѧко сѧмоу быти . то аче бы ми и далече того блюсти . ѡслати . а могълъ бы(х) Игорѧ сѧблюсти . и ре(ч) Изаславъ своѧи дружинѣ <...> естъ речи Изаславъ велѣлъ но томоу Б(о)гъ послую(х) ѧко не повелѣлъ . ни наоуцилъ а то оуже Б(о)г(о)ви соудити и рѣша емоу моужи его . без лѣпа ѡ немъ печаль имѣеши . ѡже людемъ речи ѧко Изаславъ оуби . и или повѣлѣлъ оубити . но то кн(я)же Б(о)гъ вѣдаеть . и вси людѣ <...> Б(о)г(о)ви соудити . и жалова на Киѧны» (там само :

арк. 130). Розлогість та емоційність наведеного опису свідчать і про серйозність загрози, яка нависла над Ізяславом, і про те, що Ізяслав був вкрай зацікавлений у відведенні від себе підозр у наказі вбити кн. Ігоря.

Авторська позиція в статті 1146 р. різко відмінна від авторської позиції в статті 1147 р. У статті 1146 р. відбулося співчуття до Ігоря Ольговича і осуд аморальних дій Ізяслава, у статті 1147 р. — співчуття до загиблого Ігоря і співчуття до несправедливо звинуваченого Ізяслава. Характер авторської оцінки в статті 1147 р. вказує на те, що автор «Повісті...» не був ставлеником клану Ольговичів.

Будучи не в змозі переписати зроблені по живих слідах і, очевидно, негайно включені в літопис записи подій 1146 р., Ізяслав мав потурбуватися про таке відображення подій 19 вересня 1147 р., яке б знімало з нього обвинувачення у вбивстві Ігоря Ольговича. А це потребувало не тільки літературної майстерності, а й іншого літописця.

Єпископ Онуфрій, Клим Смолятич і таємничий Зарубь. Починаючи з кінця лютого 1147 р., після того, як Косьму II Агтика змістили з посади, місце Константинопольського патріарха було вільне. Залишалося вільним і місце Київського митрополита. 1145 року митрополит Михаїл залишив престол і виїхав до Константинополя. У поверненні митрополита-грека Михаїла, який посідав кафедру з 1130 року, ні церковні, ні світські кола не були зацікавлені, оскільки він «одразу ж по прибутті вступив у конфлікт як з духовенством, так і зі світською владою» [Плахонін 2009]. Ізяслав вдало скористався часом подвійного безвладдя. Менше, ніж за два місяці до трагічних подій, 27 липня 1147 року в Києві на соборі єпископів, в якому, за Київським літописом, взяли участь «Черниговський еп(с)пъ <...> Сонофрии . Бѣлогородський еп(с)пъ Феѡ(др)ъ Переяславський еп(с)пъ Еоуфимии . Гюргииский еп(с)пъ Демьянь . Володимирський Федоръ . Новгородський Нифонтъ . Смоленський Маноуиль» (*1147, ЛК-1908 : арк. 125 зв.), було обрано митрополитом Київським і всея Русі ставленика Ізяслава Мстиславича — Кліма Смолятича. Серед учасників собору був і той самий переяславський єпископ Євфимій [Калінович : 124; Колибенко, Колибенко : 38–39], який постриг у ченці кн. Ігоря. Голосуванню передувала гаряча дискусія з приводу правомірності обрання митрополита без згоди Константинопольського патріарха; проти кандидатури Кліма Смолятича «були три єпископи: смоленський (грек), половецький (також, мабуть, грек) і новгородський (грекофіл)» [Левицький : 61]. Вирішальну роль у поставленні митрополитом Кліма Смолятича зіграв чернігівський єпископ Онуфрій, до якого перейшла частина прав та обов'язків митрополита Михаїла: «Коли ж два єпископи грецькі виступили проти вибору Смолятича, предсідник Собору, чернігівський єпископ Онуфрій <...> аргументував, що єпископи митрополичої провінції мають право вибирати собі єпископа» [Мирослав-Іван]. Це право було забезпечене 28-м правилом IV Вселенського собору [Димитрій (Рудюк)].

У Київському літописі є запис: «постави Изяславъ митрополитомъ Кліма . Смолатича выведъ изъ Заруба . бѣ бо черноризецъ скимникъ» (*1147, ЛК-1908 : арк. 125 зв.). Повідомлення «выведъ изъ Заруба» І. І. Срезневський розглядав як свідчення того, що «в середині XII століття в Заруб'ї був монастир» [Срезневський 1867а : 51], і з'ясував, що поблизу того місця, яке мало назву *Зарубь* і де була переправа через Дніпро, збереглася «печера на кшталт Київських з підземельними церквами, в яких ще й досі помітні ознаки давнього богослужіння» [там само : 53]. Отримані дані були підтвердже-

ні археологічними розкопками в середині XX ст. [див.: Толочко О. П. 2005; Жиленко : 882]. Монастир не зберігся, більше того, — «1124 р. в Переяславі стався землетрус, що пошкодив переяславські церкви і, очевидно, зруйнував шестистовповий храм Зарубського монастиря» [Максимов, Степанович : 154]. У якому стані був монастир у 1147 р., невідомо. З літописних джерел також нічого не відомо про монастир, а єдина згадка про нього наявна в повчанні Єфрема Сиріна «Отъ грѣшнаго Гевргіа черноризца Зарубьскыа пещеры. повѣщънѣ к д(у)ховному чаду» за списком XIII ст. [Срезневский 1867а : 53; див. також: Срезневский 1867б : 37–40].

Висловлене І. І. Срезневським у другій половині XIX ст. [Срезневский 1867а : 51] припущення про те, що Клим Смолятич пов'язаний з монастирем в Зарубі, було прийняте без проведення спеціального аналізу, скоро почало сприйматися як доведений факт [Никольскій : II; Лебединцев : 324; Грушевський 1954 : 263; Каргер : 61; Максимов, Степанович : 154; Жарких : 11 та ін.] і в такому статусі потрапило в енциклопедичні видання — спочатку філологічні, потім історичні [Творогов : 227; Котляр 1997]. Відомий польський історик, релігієзнавець, автор праць з історії Київської Русі А. Поппе, резонно зазначивши невідповідність між значенням слова *зарубь* і змістом літописної статті, вважав цю версію хибною: «В силу цього дискусія про те, чи не походив Клим з монастиря в містечку Заруб біля Смоленська або Києва, є безпідставною» [Поппэ : 456]. Вкрай лаконічно висловлена думка не узгоджувалася з усталеною теорією і, мабуть, тому не була або майже не була взята до уваги. О. П. Толочко поставився до загальноприйнятого тлумачення літописного запису досить обережно, уточнивши, що «(за однією із версій) кн. Ізяслав Мстиславич запросив на Київ. митрополію Климентя Смолятича» [Толочко О. П. 2005]. Зокрема, В. В. Ластовський вважає, що Клим Смолятич був пов'язаний «не із Зарубом на Канівщині, а із Зарубом на Смоленщині» [Ластовський : 196].

Якщо, за припущенням дослідників, у літописній статті 1147 р. все ж таки йдеться про Зарубський монастир, то слово *Зарубь* слід розглядати як розмовну назву монастиря з відтінком зневажливості. Проте в літературі XI–XIII ст. не допускалося використання стилістично зниженої лексики щодо православних святинь — монастирів, церков, книг, ікон тощо, і це, зокрема, підтверджують матеріали Київського літопису. У літописі є згадки про жіночий монастир св. Андрія в Києві, Богородиці Різдва в Боголюбіві, Бориса і Гліба в Смоленську, Іринінський монастир у Києві, Лазарев жіночий монастир у Києві, Кирилівський монастир поблизу Києва, Михайлівський Видубицький монастир поблизу Києва, Печерський чоловічий монастир у Києві, Симеонівський монастир у Києві, монастир Спаса на Берестовому під Києвом, Феодорівський чоловічий монастир у Києві. Суцільна вибірка з літопису показала, що хроністи використовували дві формули називання монастиря. Перша формула (26 уживань) передбачала обов'язкову наявність слова *манастырь*: «въ манастыри въ с(вя)т(о)мъ Андрѣи» (*1172, ЛК-1908 : арк. 195 зв.); «**п**анъчина манастыра» (*1128, там само : арк. 109 зв.); «въ **п**анцинѣ манастыри» (*1139, там само : арк. 112); «Печерьского манастыра» (*1126, там само : арк. 108 зв.); «Перьскаго [так у рукоп.] манастыра» (*1171, там само : арк. 195); «къ с(вя)тои Богородици Печерьскои манастырь» (*1150, там само : арк. 146 зв.); «оу Печерьскомъ манастыри» (*1156, там само : арк. 173 зв.); «Печерьскаго манастыра» (*1168, там само : арк. 189); «оу Печерьскийи манастырь» (*1169, там само : арк. 191);

«манастырь Печерський с(вя)тыѧ Б(огороди)ца» (*1171, там само : арк. 194 зв.); «Федосьєва манастырѧ Печерського» (*1182, там само : арк. 220); «Федосьєва манастырѧ» (*1182, там само : арк. 220); «оу с(вя)т(о)го Февдора въ ѡтнѣ ему манастыри» (*1168, там само : арк. 190); «въ манастырь с(вя)т(о)го Федора» (*1146, там само : арк. 124 зв.); «въ ц(е)ркви с(вя)т(о)го Федора . въ ѡтнѣ ему манастыри» (*1154, там само : арк. 168 зв.); «въ с(вя)т(о)мъ Федорѣ . въ отнѣ . ему монастырь» (*1173, там само : арк. 201 зв.); «во ц(е)ркви . с(вя)т(о)го Федора . в Киевѣ в манастырь» (*1187, там само : арк. 228); «въ манастырь . во ц(е)ркви с(вя)т(о)го Іоа(н)на» (*1189, там само : арк. 230 зв.); «къ с(вя)тѣи Гѡрини в манастырь» (*1146, там само : арк. 120 зв.); «до Всеволожа . манастырѧ» (*1169, там само : арк. 190 зв.); «въ манастырь . на Выдобычѣ <...> в манастырь с(вя)т(о)го Іо(н)а» (*1146, там само : арк. 121); «въ манастырь с(вя)т(о)моу Семешноу . бѣ бо манастырь ѡ(ъ)ца его» (*1147, там само : арк. 130); «посла в манастырь . къ с(с)то [вар. Х: с(вя)тому] Семену» (*1162, там само : арк. 185); «оу манастыри с(вя)т(о)го Сп(а)са» (*1157, там само : арк. 175 зв.).

Обов'язково зазначалося ім'я святого покровителя монастиря («въ с(вя)т(о)мъ Андрѣи», «с(вя)тѣи Гѡрини», «с(вя)тои Богородици», «с(вя)т(о)го Февдора», «с(вя)т(о)го Іо(н)а», «с(вя)т(о)го Іоа(н)на», «с(вя)т(о)моу Семешноу») або / також офіційна / неофіційна назва монастиря («Печерський», «Іанъчинь», «Всеволожь», «Федосьєвъ»).

У другій формулі (20 уживань) слово *манастырь* відсутнє, але є ім'я святого покровителя монастиря (або церкви при монастирі), зрідка — назва православного свята: «с(вя)таго Андрѣя» (*1128, там само : арк. 108 зв.); «с(вя)т(о)го Андрѣя» (*1171, там само : арк. 195); «с(вя)т(о)го Федора» (*1147, там само : арк. 130); «с(вя)т(о)го Федора» (*1168, там само : арк. 189); «въ с(вя)тыи Федорѣ» (*1147, там само : арк. 128); «къ с(вя)тому Февдору <...> оу с(вя)т(о)го Февдора» (*1170, там само : арк. 192 зв.); «во с(вя)т(о)мъ Февдорѣ» (*1195, там само : арк. 238); «ста противу с(вя)т(о)му Михаилу» (*1149, там само : арк. 139 зв.); «стоѧше Изяславъ . противу с(вя)т(о)моу Михаилу оу Выдобыча въ ѡстровѣ» (*1148, там само : арк. 135 зв.); «с(вя)т(о)го Михаила Выдобычського» (*1198, там само : арк. 242 зв.); «игоумена с(вя)т(о)го Михаила Выдобычського» (*1199, там само : арк. 242 зв.); «сташа на Дорогожичи . подѣ с(вя)тымъ Курило(м)» (*1170, там само : арк. 194); «положена бы(с) . в Киевѣ оу с(вя)т(о)го Кюрила» (*1179, там само : арк. 215 зв.); «прѣѧа Киевоу . в соуботоу же ѣѧа ко с(вя)т(е)мъ моученикомъ ц(е)ркви тоу соущоу . оу с(вя)т(о)го Кюрила» (*1193, там само : арк. 235); «положи братъ Андрѣи тѣло его . въ ц(е)ркви с(вя)тѣи Б(огороди)ци въ Суждали» (*1174, там само : арк. 205 зв.); «въ ц(е)рк(о)вь с(вя)т(о)го Андрѣя . и положи его оу Іанкы» (*1145, там само : арк. 118); «перенесе мощи брата своего Игоря . ѡ с(вя)т(о)го Семена ис Копырева конца . в Черниговъ . и положиша оу с(вя)т(о)го Сп(а)са» (*1150, там само : арк. 148); «с(вя)т(о)го Сп(а)са . на Берестовемъ» (*1183, там само : арк. 220 зв.).

Вказівка на місцезнаходження монастиря («в Киевѣ», «на Выдобычѣ», «оу Выдобыча въ ѡстровѣ», «на Дорогожичи», «въ Суждали», «ис Копырева конца . в Черниговъ», «на Берестовемъ») не замінювала назви монастиря і жодного разу не була використана літописцем без слова *манастырь* або без імені святого покровителя монастиря. Цілком очевидно, що в синтагмі «выведъ изъ Заруба» слово *Зарубъ* не є назвою монастиря і не вказує на його місцезнаходження.

Топонім *Зарубь*, ужитий в Іпатіївському зводі на арк. 85, 96 зв., 119 зв., 154, 159, 174, позначав місто-фортецю на Дніпрі в Київському князівстві, «важливий оборонний пункт Київської землі, що контролював один із найважливіших бродів через Дніпро» [Толочко О. П. 2005]. С. Є. Максимов дійшов висновку про зв'язок топонімічної назви *Заруб* з і.-є. **sr* із загальним значенням 'течія, ріка' і можливість ототожнення Зарубського городища з давнім містом Сар: «Клавдій Птоломей розміщав на Борисфені (Дніпрі) і його "рукаві" три міста з основою *sar*: Сарбак, Серим і Сар <...> Зарубське городище епохи Птолемея може бути пов'язане з одним із цих "міст", які були поселеннями або групами поселень, розташованих біля бродів. <...> Ототожнення Зарубського городища з Саром видається правомірним не тільки з погляду лінгвістики, а й підтверджується даними археології» [Максимов : 142–143].

Під 1471 р. у Псковському І літописі дієслово *зарѣбати* засвідчене зі значенням 'починати рубати, будувати', а під 1497 р. у Густинському літописі — зі значенням 'завалювати, засікати, перегороджувати дорогу' (Срезн., 1 : стп. 944). Під 1224 р. у Софійському І літописі і Софійському Временнику слово *зарубь* вжите зі значенням 'засіка, військове укріплення з повалених дерев': «придоша къ рецѣ Днѣпру на зарубь къ острову Варезскому» (СлРЯ XI–XVII, 5 : 289); «По грѣхомъ нашимъ придоша языци ... а изъ Смоленска на Зарубь [вар. К. О. : на парубь, на рубь] 100 мужь» (*1224, ЛСоф-I : с. 172); «И совкупивше землю Русьскую всю противу Татаромъ, и приидоша къ рѣцѣ къ Днѣпру на Зарубь ко острову Варязьскому» (*1224, СофВрем : с. 231).

У першому виданні Іпатіївського літопису, підготовленому Археографічною Комісією в 1843 р. на основі списків кінця XIV — початку XV ст., слово *зарубь* використане в родовому відмінку і написано з великої літери як власна назва: «выведъ изъ Заруба» (*1147, ЛИ-1843 : с. 29). Таке написання перейшло в усі наступні видання літопису. У пам'ятці «Книга Степенная Царскаго родословія» (далі: «Книга Степенная...») у розділі «О поставленіи Климента на митрополію главою святаго Климента» і у Воскресенському літописі за списком XVI ст. слово *зарубь* написано з малої літери і не є топонімом: «изведоша изъ заруба Климента Смолятича, иже бысть вельми доволенъ книжною премудрости, изряденъ Философъ» (Кн.Степ. : с. 251); «постави Изяславъ митрополитомъ на Кіевъ Клима Смолятича, выведъ изъ заруба, бѣ бо || черноризецъ и скимникъ; бысть же книжникъ и философъ» (*1147, ЛВоскр. : с. 38–39).

Клим Смолятич був монахом, який прийняв велику схиму, і йому в обов'язок ставилося усамітнення в затворі. У фрагменті «Поставленіе Климента митрополита своими епископы на Руси» в Никонівському літописі сказано, що Клима Смолятича вивели з келії, де він перебував у безмовності, молитві, читанні святих книг: «собравшеся шесть епископовъ, поставиша себѣ митрополита Кіеву и всей Руси инока Клименьта, Смолнянина, *выведше его изъ молчяльныа кѣліи* его. Бѣ бо сей по премногу [в інших списках: *любя*] безмлъвіе, и удоляся отъ всѣхъ, и прилежа молитвѣ и прочитанію божественныхъ писаній, и бѣ схимникъ, и зѣло книженъ, и учителенъ, и философъ велій» (*1147, ЛНик-1 : с. 172). Посилаючись на працю українського церковного діяча, ієромонаха Йоаникія (Михайла) Чверенчука «*Natura ed essenza della vita religiosa nel CCEO*» (Рим, 2000), Р. Я. Берест зазначив, що християнські «відшельники були представлені стовпниками, затворниками,

печерниками, мовчальниками, дендритами тощо» [Берест : 79]. Контекст вказує на те, що Клим Смолятич був затворником. У пам'ятках XI–XII ст. д.-рус. *затворникъ* засвідчене зі значенням 'чернець-відшельник, затворник' (СлРЯ XI–XVII, 5 : 317), *затворъ* — зі значеннями 'ув'язнення', 'самітництво', 'місце ув'язнення, темниця', 'житло відшельника, келія затворника' (там само : 314), *затворити* — зі значенням 'ув'язнити' (там само : 316). Семантика д.-рус. *затворъ* співвідносна з семантикою д.-рус. *поруब्*, яке в пам'ятках XI–XVII ст. використовувалося зі значенням 'підземна або напівпідземна темниця, в'язниця у вигляді ями або землянки, дерев'яний зруб' (СДРЯ XI–XIV, 7 : 223; СлРЯ XI–XVII, 17 : 133). Поруби були в монастирях і княжих дворах, затвори — у монастирях. У Київському літописі в статтях 1146 р. і 1147 р. ужиті співзвучні, близькі за словотвірною структурою слова *поруубъ* і *заруубъ*: «оу *Зараба* [у рукоп. так]» (*1146, ЛК-1908 : арк. 119 зв.); «и иковавы и . посла . *Перетасла*влю и всади в *поруубъ* . в ма-настырь» (*1146, там само : арк. 121); «Игорь розболѣлся в *поруубъ*» (там само : арк. 124); «повелѣ над ни(м) *поруубъ* разоимати» (там само); «изъ *Зарууба*» (*1147, там само : арк. 125 зв.); «высѣкше Всеслава ис *порууба*» (там само : арк. 128). Спільнокореневі д.-рус. *поруубъ*, д.-рус. *заруубъ*, сучас. укр. *зруб*, рос. *сруб* зводяться до і.-є. *rembh- / rombh- із загальним значенням 'рубати' (ЕСУМ, 5 : 130–131). Тому не випадково, що в пам'ятці другої половини XVII ст. «Кройніка» Феодосія Софоновича *заруубъ* замінене на *поруубъ*: «Изяслав *вывел* з *поруубу* Климa Смолятича, чернорисца и скимника, и казал поставити митрополитомъ в Киевѣ» (*1147, Кройніка : арк. 93).

В Іпатіївському зводі слово *заруубъ* вжите в статтях 1096 р., 1105 р., 1146 р., 1147 р.: «по сѣи сторонѣ Днѣпра . и приидоста к *Заруубу* . и туто перебродистася» (*1096, ПВЛ-1908, арк. 85); «пришедъ Бонякъ зимѣ на *Заруубъ*» (*1105, там само : арк. 96 зв.); «переиде Днѣпръ оу *Зараба* [у рукоп. так]» (*1146, ЛК-1908 : арк. 119 зв.); «Клима . Смолятича *выведъ* изъ *Зарууба*» (*1147, там само : арк. 125 зв.). Аркуші 85 і 96 зв. написані одним почерком, аркуші 119 зв. і 125 зв. — другим [Предисловіє к Іпатіевской... : V], а, отже, над статтями 1146 р. і 1147 р. працював один і той самий переписувач, який міг припуститися помилки в слові *заруубъ* в обох статтях. Можливо й те, що помилки в написанні слова *заруубъ* належать попередньому переписувачу. У «Кройніку» Феодосія Софоновича слово *поруубъ* могло потрапити з джерела, яким користувався укладач.

Синтагма «выведъ изъ Зарууба» наявна тільки в Іпатіївському зводі, хоча про обрання митрополита повідомляється також у Лаврентіївському, Радзивілівському, Густинському літописах (*1147, ЛС-1 : арк. 105; *1147, ЛР : арк. 177; *1147, ГустЛ : арк. 146 зв.). Очевидно, що в списку 1425 року Іпатіївського зводу в синтагмі «выведъ изъ Зарууба» слово *заруубъ* з'явилося внаслідок помилки, якої припустився один з переписувачів у період з другої половини XII ст. до першої чверті XV ст. Вважаємо, що в первинному варіанті на місці слова *заруубъ* стояло слово *затворъ*, а синтагма «выведъ изъ затвора» означала 'вивів із келії затворника'. Антонімічне усталене словосполучення «въ затворъ вънити» в перекладі XI–XII ст. Синайського патерика означало 'зачинитися, стати відшельником': «самъ въ *затворъ* въниде и затвори ся въ единомъ стѣлѣгѣ» (СлРЯ XI–XVII, 5 : 314).

Наведені факти свідчать про те, що Клим Смолятич перебував не в Зарубському, а в якомусь іншому монастирі. Для того, щоб з'ясувати, в якому саме монастирі Клим Смолятич був у 1147 р., необхідно простежити його

долю до того часу, як він опинився в монастирі. Крім полоцького єпископа Козьми («поставиша еп(с)па Полотъскоу . Козмоу» — *1143, ЛК-1908 : арк. 116) і новгородського єпископа Нифонта («1156. Нѣфонть, епскоп новгородскій <...> не хотѣ до см(е)рти кланатисѧ Климентію митрополитѸ» — *1156, ГустЛ : арк. 155), проти обрання Клима Смолятича митрополитом рішуче виступив смоленський єпископ Мануїл: «Новгородський Нѣфонть . Смоленський Маноуиль . рекоста не естъ того в законѣ ꙗко ставити еп(с)помъ митрополита . безъ патриарха» (*1147, ЛК-1908 : арк. 125 зв.). На час поставлення Климента Смолятича митрополитом Мануїл уже десять років був єпископом у Смоленську («поставленъ бы скопечъ Маноуило еп(с)помъ Смоленескоу <...> пришесть изъ Грекъ» — *1137, там само : арк. 111 зв.). Після обрання Клима митрополитом Мануїл змінив тактику і почав підлещуватися до нього, а коли в 1155 році з Візантії прибув митрополит Константин і утворилося своєрідне двовладдя, єпископи сусідніх смоленського і полоцького князівств Мануїл і Козьма знову виступили проти Клима Смолятича: «митрополитъ Костантинъ приде исъ Ц(а)рагорода . и приѧ и кн(я)зь Дюрги съ ч(с)тью . и Полотъський еп(с)пъ и Маноуиль Смоленський еп(с)пъ . иже бѣ бѣгалъ пере(д) Климомъ . и тако испровергъши Климову службу» (*1156, там само : арк. 174). Активне неприйняття смоленським єпископом Мануїлом кандидатури Клима Смолятича було, очевидно, спричинене не стільки намаганням зберегти грецький патронат, скільки кар'єрними претензіями. Як людина, яка у Візантії отримала високу богословську освіту, Клим міг претендувати на посаду єпископа в 1137 р., коли запроваджували Смоленську єпархію. Не тільки духовенство, а й світська влада Смоленська виступала проти нього. Рідний брат Ізяслава Мстиславича смоленський князь Ростислав (1125–1159, 1161) відмовлявся приймати Клима на посаді митрополита: «Ростиславу Клима не хотащю . митрополитомъ» (*1159, там само : арк. 180). В оцінці Клима кн. Ростислав, очевидно, покладався на єпископа Фому, якому довіряв і який звинувачував Клима в гордині і славолюбстві: «р(ч)еши ми. славиши(сѧ) пиша. философъ сѧ творѧ» (XII, сп. XV, Посл. Кл.Смол. : арк. 215). Колізії між Климом Смолятичем і представниками смоленської влади вказують на те, що до 1137 р. він жив у Смоленську.

Де єпископ Онуфрій знайшов Клима Смолятича? На соборі 1147 р. кандидатуру Клима Смолятича відстоював чернігівський єпископ Онуфрій. Цілком очевидно, що Онуфрій порекомендував Ізяславу людину, яку добре знав і на підтримку якої міг розраховувати. Логічно думати, що така людина була не в далекому монастирі, а десь поблизу.

Чи міг Клим Смолятич бути затворником у чернігівському монастирі? На заході Смоленське князівство межувало з полоцькими землями, де був єпископ Козьма, на півночі — з новгородськими, де був єпископ Нифонт. На північному сході сусідніми були володимиро-суздальські землі, на півдні — чернігівські. Відстань від Смоленська до Володимира-на-Клязьмі становила 600 км, від Смоленська до Чернігова — 370 км. Чернігів був значно безпечнішим за Полоцьк і Новгород, і дістатися туди було набагато легше, ніж у сусіднє Володимиро-Суздальське князівство.

На місце митрополита чернігівський єпископ Онуфрій навряд чи запропонував би схимника, який хоч і прославився як великий філософ і книжник, але не мав досвіду керування в церковній сфері. До 1137 р. в Смоленську Клим Смолятич був, скоріше за все, у чині ігумена в монастирі або священника в церкві. Після Пантелеймона («Престависѧ Черниговський еп(с)пъ бл(а)женни Пантелѣмонъ» — *1142, ЛК-1908 : арк. 114 зв.) місце чернігів-

ського єпископа в 1143 р. перейшло до Онуфрія («Поставиша еп(с)па . Чернигову . именемъ Онофрыа» — *1143, там само : арк. 116). Не виключаємо, що до обрання єпископом Онуфрій був ігуменом в одному з чернігівських монастирів, де і знайшов прихисток Клим Смолятич. Дружнім стосункам Онуфрія і Кліма Смолятича мав сприяти майже однаковий статус — перший був чинним, другий колишнім ігуменом.

У середині XII ст. в Чернігові діяли Свято-Успенський Єлецький монастир, Борисоглібський собор, Спаський собор, Троїцько-Іллінський монастир. Про стан Свято-Успенського Єлецького монастиря в XII ст. майже не збереглося даних. Відомо, що «обитель була збудована черніг. кн. Святославом Ярославичем 1060» [Ігнатенко 2013а : 525]. Борисоглібський собор «розташов. у центрі дитинця в Чернігові. <...> За свідченням “Слова про князів” (1175), Б. с. споруджений черніг. кн. Давидом Святославичем» (за іншими версіями, у другій половині XI ст. або другій половині XII ст.) [Коваленко]. Спаський собор «закладений у Чернігові, у центрі дитинця, кн. Мстиславом Володимировичем. <...> Споруду завершили не пізніше серед. 11 ст. Від часу заснування Черніг. єпархії <...> храм був її кафедральним собором. Тут ховали князів (Мстислава Володимировича, Святослава Ярославича, Ігоря Ольговича та ін.)» [Вортман].

Найвірогідніше, що Клим Смолятич зупинився в Троїцько-Іллінському монастирі, куди зі Смоленська найлегше було дістатися водним шляхом — спочатку Дніпром, потім Десною і її притокою і де було багато ченців-самітників. У Радзивіллівському літописі повідомляється: «Антонии же, пришед к Чернигову, и возлюбил Болдину гору, ископавъ пещеру и вселися ту, и есть ту монастырь с(вя)ты Б(огороди)ци» (*1074, ЛР : арк. 112). Територія монастиря «складається з 2-х частин: нижньої (на схилі) і верхньої (на плато). Схил звернений до деснянської заплави, якою в давнину протікала р. Стрижень (прит. Десни, бас. Дніпра). <...> За часів Київської Русі на схилах Болдиних (“нижня” частина) було багато печер, в яких жили ченці-самітники» [Ігнатенко 2013б]. Оскільки Мануїл, судячи з послідовності викладення подій у літописі, був обраний єпископом Смоленська в першій половині 1137 р., можна припустити, що Клим Смолятич дістався Чернігова влітку цього ж року. Мабуть, саме в цьому монастирі Клим отримав прозвання *Смолятич*.

Поширеною є думка, нерідко висловлювана апіорі, про те, що прозвання *Смолятич* означало ‘син Смоляти’. Водночас, за наявними даними, у писемних джерелах XI–XVII ст. імені *Смолята* немає. В «Ономастиконі» С. Б. Веселовського є прізвиська *Смола* (1504 р.), *Смола* (др. пол. XV ст.), *Смоля* (1578 р.) (Ономастикон : 293). «Словарь древне-русскихъ личныхъ собственныхъ именъ» М. М. Тупікова містить антропоніми з коренем -*смол-* : *Смолко* (1495 р., 1502 р., 1566 р.), *Смолка* (1565 р.), *Смола* (1526 р., 1539 р., 1542 р., 1661 р.) (Тупиков : 364), *Смолевъ* (1666 р.), *Смолинъ* (1498 р., 1576 р., 1674 р.), *Смоличъ* (1265 р.), *Смолковъ* (1663 р.), *Смолниковъ* (1685 р.), *Смолчичъ* (1469 р.), *Смоляниновъ* (1648 р., 1677 р.) (там само : 753). Антропонім *Смолятичъ* зафіксований один раз у розділі «По батькові» в сполученні *Климъ Смолятичъ* (там само). Імена із суфіксом -*ат-* (-*ят-*), до яких за аналогією можна було б віднести уявне ім’я *Смолята*, траплялися вкрай рідко. Зокрема, «Словарь...» М. М. Тупікова фіксує лише три імені: *Вышата* (1043 р., 1064 р., XVII ст.) (Тупиков : 100), *Жидята* (1036 р., 1219 р., 1258 р.) (там само : 149), *Жирята* (1135 р.) (там само : 151). Версія про те, що Клим Смолятич був сином людини на ім’я *Смолята*, не знаходить підтвердження.

ЛІТЕРАТУРА

- Барсуковъ Н. П. Источники русской агиографии. Санктпетербургъ : Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. XII с., 616 стб., [2], VIII с.
- Бережковъ М. Н. Блаженный Игорь Ольговичъ, князь Новгородѣверскій и великій князь Кіевскій : ист. очеркъ. Черниговъ : Тип. Губерн. Правленія, 1893. 42 с.
- Берест Р. Я. Середньовічні монастирі Галичини: житло та побут. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2011. 332 с.
- Бестужевъ-Рюминъ К. Н. О составѣ русскихъ лѣтописей до конца XIV вѣка. С.-Петербургъ: Тип. А. Траншеля, 1868, 378 с.
- Бодрухин В. Ольговичі й Давидовичі. *Сіверянський літопис* : Всеукр. наук. журн. 1999. № 5. С. 10–14.
- Брайчевський М. Ю. Вибране. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Т. 1. 720 с.
- Вишневський В. І. Водойми Києва. Київ : Ніка-Центр, 2021. 280 с.
- Вортман Д. Я. Спаский собор у Чернігові, Спасо-Преображенський собор. URL: http://www.history.org.ua/?termin=spaso-preobrazhenskyjj_sobor_u (дата звернення: 01.02.2026).
- Вілкул Т. Л. Віче в паралельних повідомленнях літописів. *Укр. іст. журн.* 1998. № 4. С. 70–81.
- Вілкул Т. Л. Літописна повість 1147 р. про вбивство Ігоря Ольговича. *Київ. старовина*. 1999. № 6. URL: <https://www.academia.edu/1978517/> (дата звернення: 01.02.2026).
- Голубинскій Е. Исторія канонизації святихъ въ Русской Церкви. Москва : Унив. тип., 1903. 600 с.
- Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наук. думка, 1992. Т. 2. 640 с.
- Грушевський М. Історія України-Руси : в 10 т. Нью-Йорк : Видавн. тов-во «Книго-спілка», 1954. Т. 3. 587 с.
- Гузенко С. М. Фамільні монастирі стародавнього Києва. *Maricterium* : зб. / ред. В. Брюховецький. Київ : КП ВД «Педагогіка». 2001. Вип. 7. С. 40–48.
- Димитрій (Рудюк), митрополит. Митрополит київський і Всієї Руси Климент Смолятич (1147–1155). *Укр. церков. вісн. «Помісна Церква»*. 2020. № 10(14) жовтень. URL: https://www.pomisna.info/wp-content/uploads/2020/11/ptsu_2020_1014_web.pdf (дата звернення: 10.12.2025).
- Жарких М. Терехтемирів. Київ, 2013. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009190> (дата звернення: 09.02.2026).
- Жиленко І. Послання Симона і Полікарпа. Джерела і матеріали. Київ : Нац. заповідник «Києво-Печерська лавра», 2022. 1108 с. URL: <https://bit.ly/4vqGb6P> (дата звернення: 10.12.2025).
- Зотовъ Р. В. О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику и о черниговскомъ княжествѣ въ Татарское время. С.-Петербургъ : Тип. братьевъ Пантелеевыхъ, 1892. 327 с.+ 50 с.
- Ігнатенко І. М. Чернігівський Свято-Успенський Єлецький монастир. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наук. думка, 2013а. Т.10. С. 525–526.
- Ігнатенко І. М. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наук. думка, 2013б. Т. 10. С. 526.
- Іларіон, митрополит. Канонізація Святих в Українській церкві: богословська монографія. Укр. Патрологія. Вінніпег : Наша культура, 1965. Ч. 4. 224 с.
- Калінович О. Єпископи Переяславля Руського XI–XIII ст. *Переяславіка* : Наук. зап. Нац. іст.-етнограф. заповідника «Переяслав» / III Єфремівські читання «Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.)» : зб. наук. ст. 2014. Вип. 7 (9). С. 122–126.

- Каргер М. К. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб. *Совет. археология*. 1950. № 13. С. 33–62.
- Келембет С. М. Пом'яники (синодики) князів Чернігівської землі як історичне джерело. *Сіверянський літопис* : Всеукр. наук. журн. 2016. № 6 (132). С. 19–37. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/uk/article/UJRN-0000643807> (дата звернення: 10.12.2025).
- Коваленко В. П. Борисоглібський собор у Чернігові. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1. С. 346.
- Колибенко О. Давньоруські храми Переяслава. *Київське православ'я. 13 червня 2014 р.* URL: <http://kyiv-pravosl.info/2014/06/13/davnoruski-hramy-pereyaslava/> (дата звернення: 10.12.2025).
- Колибенко О., Колибенко О. Єпископи Переяславля Руського. *Наук. зап. з укр. іст.* : зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький : Домбровська Я. М., 2016. Вип. 39. С. 33–41.
- Котляр М. Ф. Всеволод Ольгович. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1. С. 643.
- Котляр М. Ф. Духовний світ літописання. Київ : Інститут історії України НАН України. 2011. 338 с.
- Котляр М. Ф. Київський літопис XII століття. Історичне дослідження. Київ : Інститут історії України НАН України. 2009. 316 с.
- Котляр М. Ф. Климент Смолятич. *Малий словник історії України* / В. А. Смолій (відповід. ред.). Київ : Либідь, 1997. С. 198.
- Котляр М. Ф., Мудрий М. М. Віче. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1. С. 584.
- Кравченко О., протоієрей. Канонізація святих у Православній церкві. *Персонал : журн. інтелект. еліти*. 2007. № 5. URL: http://personal.in.ua/article.php?ida=502#google_vignette (дата звернення: 10.12.2025).
- Ластовський В. Історичні міфи навколо Зарубського і Трахтемирівського монастирів. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. ст. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2019. Вип. 28. С. 196–198.
- Лебединцев П. Г. Михайль, митрополит Київський XII вѣка. *Київ. старина*. 1892. № 12. С. 323–336.
- Левицький Я. В. Перші українські проповідники і їх твори. Рим : Вид. Укр. Католического Університету ім. св. Климента папи, 1973. Т. 35. 188 с.
- Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. Москва; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1947. 499 с.
- Максимов Є. В., Степанович О. С. Загадка Зарубського монастиря. *Археологія*. 2001. № 2. С. 152–158.
- Максимов С. Е. Структурно-семантический анализ названия летописного города Заруб. Максимов Е. В., Петрашенко В. А. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев : Наук. думка, 1988. С. 141–147.
- Мирослав-Іван, патріарх. Зв'язки Української Католицької Церкви з Апостольською. *Патріархат*. URL: <https://bit.ly/4wwktPz> (дата звернення: 30.01.2026).
- Никольський Н. К. О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII вѣка. Санктпетербургъ : Тип. Императ. Акад. Наукъ, 1892. [4], I–VII, 229 [2] с.
- Плахонін А. Г. Михайл І. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наук. думка, 2009. Т. 6. С. 686.
- Поппэ А. Митрополиты и князья Киевской Руси. Подскальски Г. *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.)*. Санкт-Петербург : Византиноведение, 1996. С. 441–499.
- Предисловіє. *Літопись по Ипатскому списку* : Изд. Археограф. Комиссии.

- Санктпетербургъ : Печатня В. Головина, 1871. С. I–IX.
- Предисловіє къ Ипатіевской Лѣтописи. *Полное собраніе русскихъ лѣтописей*. Ипатіевская лѣтопись. Санктпетербургъ : Тип. Э. Праца, 1843. Т. 2. С. I–IX.
- Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической исторіи Кіевской Руси X–XII вв. С.-Петербургъ : Тип. М. М. Стасюлевича, 1913, 414 с.
- Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. 361 с.
- Срезневский И. И. Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ. I–XL. *Сборникъ статей, читанныхъ въ Отдѣленіи русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. Вып. 1*. Санктпетербургъ : Тип. Императ. Акад. Наукъ, 1867а. Т. 1(6–9). С. 1–86.
- Срезневский И. И. Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ. I–XL. *Сборникъ статей, читанныхъ въ Отдѣленіи русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. Вып. 2*. Санктпетербургъ : Тип. Императ. Акад. Наукъ, 1867б. Т. 1(6–9). С. 1–96.
- Творогов О. В. Климент Смолятич. *Словарь книжников и книжности Древней Руси* / отв. ред. Д. С. Лихачев. Ленинград : Наука, 1987. Вып. 1. С. 227–228.
- Толочко О. П. Заруб. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3. С. 279.
- Толочко О. П. Смерть митрополита Константина (До розуміння давньоруської моделі святості). *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Київ : Критика, 1993. Т. 2. С. 30–48.
- Толочко О. П. Федорівський монастир у Києві. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10. С. 276–277.
- Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. Київ : Наук. думка, 2005. 363 с.
- Толочко П. П. «Ємше, влачаху поверзше ужи за ноги». *Ruthenica : Альманах середньовічної історії та археології Східної Європи*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. Т. 9. С. 17–22.
- Франчук В. Ю. Тема Ігоря Ольговича чернігівського в давньоруському літописанні. *Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі* : матеріали Міжнар. конф., присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів, 1997. С. 42–47.
- Чугаєва І. К. Чернігівське літописання XI–XIII ст.: історіографічний міф чи історичне джерело? Чернігів : ПАТ «ПВК «Десна», 2018. 336 с.

ДЖЕРЕЛА

ГустЛ	Густинський літопис / упоряд. та авт. передм. О. Толочко. Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту; Гарвард. б-ка давнього укр. письменства. Корпус текстів, 2013. Т. 11. 421 с.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови : в 7 т. / голов. ред. О. С. Мельничук. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 5. 704 с.
Кн.Степ.	Книга Степенная Царскаго родословія. Трудъ митрополитовъ Кипріяна и Макарія. Москва : Тип. при Императ. Ун-те, 1775. Ч. I. 580 с.
Кройніка	Кройніка о Русі. <i>Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх</i> / підгот. тексту, передм., комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. Київ : Наук. думка, 1992. С. 55–167.
ЛВоскр.	Лѣтопись по Воскресенскому списку. <i>Полное собраніе русскихъ лѣтописей</i> . Санктпетербургъ : Типографія Э. Праца, 1856. Т. 7. 346 с.

ЛИ-1843	Ипатієвская лѣтопись. <i>Полное собраніе русскихъ лѣтописей</i> . Санктпетербургъ : Типографія Э. Праца, 1843. Т. 2. С. 1–227.
ЛК-1908	Кіевская лѣтопись. <i>Полное собрание русских летописей</i> . Санкт-Петербург : Тип. М. А. Александрова, 1908. Т. 2. Стб. 284–711.
ЛН	Новгородская первая летопись младшего извода. По Комиссионному списку. <i>Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов</i> . Москва; Ленинград : Изд-во Акад. наук СССР, 1950. С. 101–427.
ЛН-IV	Новгородская четвертая лѣтопись. <i>Полное собраніе русскихъ лѣтописей</i> . Санктпетербургъ : Тип. Э. Праца, 1848. Т. 4. С. 1–165.
ЛНик-1	Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. <i>Полное собрание русских летописей</i> . Москва : «Языки русской культуры», 2000. Т. 9. 288 с.
ЛР	Радзивилловская летопись. <i>Полное собрание русских летописей</i> . Ленинград : Наука, 1989. Т. 38. 178 с.
ЛС-1	Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. <i>Полное собрание русских летописей</i> . Москва : «Языки русской культуры», 1997. Т. 1. Стб. 289–488.
ЛСоф-I	Софійская первая лѣтопись. <i>Полное собраніе русскихъ лѣтописей</i> . Т. 5 : Псковскія и Софійскія лѣтописи. Санктпетербургъ : Тип. Э. Праца, 1851. С. 81–275.
Ономастикон	Веселовский С. Б. Ономастикон: древнерусские имена, прозвища и фамилии. Москва : Наука, 1974. 382 с.
ПВЛ-1908	Повесть временных лет по Ипатьевскому списку. <i>Полное собрание русскихъ лѣтописей</i> . Санкт-Петербург : Тип. М. А. Александрова, 1908. Т. 2. Стб. 1–284.
Посл.Кл.Смол.	Посланіе написано. клименто(м) митрополито(м). рѣскы(м). фомѣ прозвѣтерѣ. истолковано. афонасіемъ мнихомъ. <i>Никольскій Н. К. О литературныхъ трудахъ митрополита Климента Смолятича, писателя XII вѣка</i> . Санктпетербургъ : Тип. Императ. Акад. Наукъ, 1892. С. 103–136.
СДРЯ XI–XIV	Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Москва : Рус. яз. Азбуковник, 2004. Т. 7, 505 с.
СлРЯ XI–XVII	Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва : Наука, 1978. Вып. 5. 392 с.; 1991. Вып. 17. 296 с.
СофВрем	Софійский времянникъ. Москва : Тип. С. Селивановскаго. Ч. 1 : Съ 862 по 1534 годъ. 458 с.
Срезн.	Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ. Трудъ И. И. Срезневскаго : в 3 т. Санкт-Петербургъ : Тип. Императ. Акад. Наукъ, 1893. Т. 1. 1420 стб., 49 с.
Тупиков	Словарь древне-русскихъ личныхъ собственныхъ именъ. Трудъ Н. М. Тупикова. Санкт-Петербургъ : Тип. И. Н. Скороходова, 1903. 857 с.
Хроногр.1512	Хронографъ редакціи 1512 года. <i>Полное собраніе русскихъ лѣтописей</i> . Т. 22 : Русскій Хронографъ. Ч. 1. С.-Петербургъ : Тип. М. А. Александрова, 1911. 570 с.

Дата надходження до редакції: 25.06.2026

Дата надходження після рецензування: 01.07.2026

Дата затвердження редакцією: 03.07.2026

REFERENCES

- Barsukov N. P. (1882). *Istochniki russkoj agiografii*. Saint Petersburg: Tipografiya M. M. Stasyulevicha. [In Russian].
- Berest R. Ya. (2011). *Serednovichni monastyri Halychyny: zhytlo ta pobut*. Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika». [In Ukrainian].
- Berezhkov M. N. (1893). *Blazhennyj Igor' Ol'govich, knyaz' Novgorodsĭverskij i velikij knyaz' Kievskij: istoricheskij ocherk*. Chernihiv: Tipografiya Gubernskago Pravleniya. [In Russian].
- Bestuzhev-Ryumin K. N. (1868). *O sostavĭ russkih lĭtopisej do konca XIV vĕka*. Saint Petersburg: Tipografiya A. Transhelya. [In Russian].
- Bodrukhyn V. (1999). Ol'hovychi y Davydovychi. *Siverianskyi litopys: Vseukrainskyi naukovyi zhurnal*, (5), 10–14. [In Ukrainian].
- Braichevskyi M. Yu. (2009). *Vybrane*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. Vol. 1. [In Ukrainian].
- Chuhaieva I. K. (2018). Chernihivske litopysannia XI–XIII st.: istoriohrafichnyi mif chy istorychne dzherelo? Chernihiv: PAT «PVK «Desna». [In Ukrainian].
- Dymytryi (Rudiuk), mytropolyt. (2020). Mytropolyt kyivskyi i Vsiiei Rusy Klyment Smoliatych (1147–1155). *Ukrainskyi tserkovnyi visnyk «Pomisna Tserkva»*, 10(14) October. URL: https://www.pomisna.info/wp-content/uploads/2020/11/ptsu_2020_1014_web.pdf (last accessed: 10.12.2025). [In Ukrainian].
- Franchuk V. Yu. (1997). Tema Ihoria Olhovycha chernihivskoho v davnoruskomu litopysanni. *Liubetskyi z'ezd kniaziv 1097 r. v istorychnii doli Kyivskoi Rusi: Materialy Mizhnarodnoi konferentsii, prysviachenoj 900-littiu z'izdu kniaziv Kyivskoi Rusi u Liubechi*. Chernihiv, 42–47. [In Ukrainian].
- Golubinskii Ye. (1903). *Istoriya kanonizatsii svyatyh v Russkoj Cerkvi*. Moscow: Universitetskaya tipografiya. [In Russian].
- Hrushevskyi M. (1954). *Istoriia Ukrainy-Rusy: in 10 vols*. New York: Vydavnyche tovarystvo «Knyhospilka». Vol. 3. Do roku 1340. [In Ukrainian].
- Hrushevskyi M. (1992). *Istoriia Ukrainy-Rusy: in 11 vols., 12 books*. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 2. XI–XIII vik. [In Ukrainian].
- Huzenko S.M. (2001). *Familni monastyri starodavnoho Kyieva. Magisterium: zbirnyk*. V. Briukhovetskyi (Ed.). Kyiv: KP VD «Pedahohika». Iss. 7. *Istorychni studii*, 40–48. [In Ukrainian].
- Ihnatenko I. M. (2013a). Chernihivskyi Sviato-Uspenskyi Yeletsnyi monastyr. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 10, 525–526. [In Ukrainian].
- Ihnatenko I. M. (2013b). Chernihivskyi Troitsko-Illinskyi monastyr. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 10, 526. [In Ukrainian].
- Ilarion, mytropolyt. (1965). *Kanonizatsiya Sviatyh v Ukrainskij Tserkvi: bohoslovska monohrafiya. Ukrainska Patrolohiya*. Winnipeg: Nasha Kultura. Part 4. [In Ukrainian].
- Kalinovych O. (2014). *Yepyskopy Pereiaslavlia Ruskoho XI–XIII st. Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»*. III Yefremivski chytannia «Relihiine zhyttia Pereiaslavskoi zemli (IX–XXI st.): zbirnyk naukovykh statei, 7 (9), 122–126. [In Ukrainian].
- Karger M. K. (1950). Razvaliny Zarubskogo monastyrya i letopisnyj gorod Zarub. *Sovetskaya arheologiya*, (13), 33–62. [In Russian].
- Kelembet S. M. (2016). Pomiannyky (synodyky) kniaziv Chernihivskoi zemli yak istorychne dzherelo. *Siverianskyi litopys: vseukrainskyi naukovyi zhurnal*, 6(132),

- 19–37. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/uk/article/UJRN-0000643807> (last accessed: 10.12.2025). [In Ukrainian].
- Kovalenko V. P. (2003). Borysohlibskyi sobor u Chernihovi. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 1, 346. [In Ukrainian].
- Kolybenko O. Davnoruski khramy Pereiaslava. *Kyivske pravoslavia*. 13 June 2014. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2014/06/13/davnoruski-hramy-pereiaslava/> (last accessed: 10.12.2025). [In Ukrainian].
- Kolybenko O., Kolybenko O. (2016). Yepyskopy Pereiaslavlia Ruskoho. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*: zbirnyk naukovykh statei. Pereiaslav-Khmelnyskyi: Dombrovska Ya. M., (39), 33–41. [In Ukrainian].
- Kotliar M. F. (2011). Dukhovnyi svit litopysannia. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
- Kotliar M. F. (2009). Kyivskyi litopys XII stolittia. Istorychne doslidzhennia. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
- Kotliar M. F. (1997). Klyment Smoliatych. *Malyi slovnyk istorii Ukrainy*. V. A. Smolii (Resp. Ed.). Kyiv: Lybid, 198. [In Ukrainian].
- Kotliar M. F. (2003). Vsevolod Olhovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 1, 643. [In Ukrainian].
- Kotliar M. F., Mudryi M. M. (2003). Viche. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 1, 584. [In Ukrainian].
- Kravchenko O., protoiieri. (2007). Kanonizatsiia sviatykh u Pravoslavnii tserkvi. *Personal: zhurnal intelektualnoi elity*, (5). URL: <http://personal.in.ua/article.php?i-da=502> (last accessed: 10.12.2025). [In Ukrainian].
- Lastovskiy V. (2019). Istorychni mify navkolo Zarubskoho i Trakhtemyrivskoho monastyri. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*: zbirnyk naukovykh statei. Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. Kyiv, (28), 196–198. [In Ukrainian].
- Lebedintsev P. G. (1892). Mikhail, mitropolit Kievskij XII vĭka. *Kievskaya starina*, (12), 323–336. [In Russian].
- Levytskyi Ya. V. (1973). Pershi ukrainski propovidnyky i yikh tvory. Rome: Vydannia Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu im. sv. Klymenta papy. Vol. 35. [In Ukrainian].
- Likhachev D. S. (1947). Russkie letopisi i ih kulturno-istoricheskoe znachenie. Moscow ; Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR.
- Maksimov S. Ye. (1988). Strukturno-semanticeskij analiz nazvaniya letopisnogo goroda Zarub. Maksimov Ye. V., Petrashenko V. A. *Slavyanskije pamyatniki u s. Monastirek na Srednem Dnepre*. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
- Maksymov Ye. V., Stepanovych O. S. (2001). Zahadka Zarubskoho monastyria. *Arkheolohiia*, (2), 152–158. [In Ukrainian].
- Myroslav-Ivan, patriiarkh. Zv'iazky Ukrainskoi Katolytskoi Tserkvy z Apostolskoii. *Patriiarkhat*. URL: <https://bit.ly/4wwktPz> (last accessed: 30.01.2026). [In Ukrainian].
- Nikol'skij N. K. (1892). O literaturnykh trudakh mitropolita Klimenta Smolyaticha, pisatelya XII vĭka. Saint Petersburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii Nauk. [In Russian].
- Plakhonin A. H. (2009). Mykhail I. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 6, 686. [In Ukrainian].
- Poppe A. (1996). Mitropolity i knyazyia Kievskoj Rusi. *Podskalski G. Khristianstvo i bogoslovskaya literatura v Kievskoj Rusi (988–1237 gg.)*. Saint Petersburg: Vizantinorossika, 441–499. [In Russian].
- Predislovie. (1871). *Lĕtopis' po Ipatskomu spisku*: Izdanie Arheograficheskoy Komissii. Saint Petersburg: Pechatnya V. Golovina, 1–9. [In Russian].
- Predislovie k Ipatievskoj Lĕtopisi. (1843). *Polnoe sobranie russkikh lĕtopisej*. Vol. 2. Ipatievskaya letopis'. Saint Petersburg: Tipografiya E. Pratsa, 1–9. [In Russian].

- Prisyolkov M. D. (1913). Ocherki po cekrkovno-politicheskoy istorii Kievskoj Rusi X–XII vv. Saint Petersburg: Tipografiya M. M. Stasyulevicha. [In Russian].
- Rybakov B. A. (1963). Drevnyaya Rus'. Skazaniya, byliny, letopisi. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR. [In Russian].
- Sreznevskij I. I. (1867a). Svědčeniya i zamětki o maloizvěstnyh i neizvěstnyh pamyatnikah. I–XL. *Sbornik statej, čitannyh v Otdělenii russkago yazyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk*. Iss 1. Saint Petersburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii Nauk. Vol. 1(6–9), 1–86. [In Russian].
- Sreznevskij I. I. (1867b). Svědčeniya i zamětki o maloizvěstnyh i neizvěstnyh pamyatnikah. I–XL. *Sbornik statej, čitannyh v Otdělenii russkago yazyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk*. Iss 2. Saint Petersburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii Nauk. Vol. 1(6–9), 1–96. [In Russian].
- Tvorogov O. V. (1987). Kliment Smolyatich. *Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnej Rusi*. D. S. Lihachev (Resp. Ed.). Leningrad: Nauka, (1), 227–228. [In Russian].
- Tolochko O. P. (2005). Zarub. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 3, 279. [In Ukrainian].
- Tolochko O. P. (1993). Smert mytropolyta Konstantyna (Do rozuminnia davnoruskoi modeli sviatosti). *Mediaevalia Ucrainica: mentalnist ta istoriia idei*. Kyiv. Vol. 2, 30–48. [In Russian].
- Tolochko O. P. (2013). Fedorivskiy monastyr u Kyievi. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka Vol. 10, 276–277. [In Ukrainian].
- Tolochko P. P. (2005). Davnoruski litopysy i litopystsi X–XIII st. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Tolochko P. P. (2010). «Emshe, vlachahu poverzhshe uzhi za nogi». *Ruthenica: Almanah serednovichnoi istorii ta arheolohii Shidnoi Yevropy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Vol. 9, 17–22. [In Russian].
- Vilkul T. L. (1998). Viche v paralelnykh povidomlenniakh litopysiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (4), 70–81. [In Ukrainian].
- Vilkul T. L. (1999). Litopysna povist 1147 r. pro vbyvstvo Ihoria Olhovycha. *Kyivska starovyna*, (6). URL: <https://www.academia.edu/1978517/> (last accessed: 01.02.2026). [In Ukrainian].
- Vortman D. Ya. Spaskyi sobor u Chernihovi, Spaso-Preobrazhenskyi sobor. URL: http://www.history.org.ua/?termin=spaso-preobrazhenskyj_sobor_u (last accessed: 01.02.2026). [In Ukrainian].
- Vyshnevskiy V. I. (2021). Vodoimy Kyieva. Kyiv: Nika-Tsentr. [In Ukrainian].
- Zharkyykh M. (2013). Terekhtemyriv. Kyiv. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009190> (last accessed: 09.02.2026). [In Ukrainian].
- Zhylenko I. (2022). Poslannia Symona i Polikarpa. Dzherela i materialy. Kyiv: Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». URL: <https://bit.ly/4vqGb6P> (last accessed: 10.12.2025). [In Ukrainian].
- Zotov R. V. (1892). O chernigovskikh knyazyah po Lyubeckomu sinodiku i o chernigovskom knyazhestvѣ v Tatarskoe vremya. Saint Petersburg: Tipografiya brat'ev Panteleevykh. [In Russian].

SOURCES

- ESUM Etymolohichniy slovnyk ukrainskoi movy: in 7 vols. Vol. 5 (2006). O. S. Melnychuk (Chief Ed.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Hronogr.1512 Hronograf redaktsii 1512 goda. (1911). *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. Vol. 22. Russkij Hronograf. Saint Petersburg: Tipografiya M. A. Aleksandrova, Part 1, 1–284. [In Old Ruthenian].

- HustL Hustynskiy litopys — The Hustynja Chronicle (2013). O. Tolochko (Comp., Introd.). Ukrainskyi Naukovyi Instytut Harvardskoho Universytetu; Harvardska biblioteka davnoho ukrainskoho pysmenstva. Vol. 11. [In Old Ruthenian, Ukrainian, and English].
- Kn.Step. Kniga Stepennaya Tsarskago rodosloviya. Trud mitropolitov Kipriana i Makariya. (1775). Moscow: Tipografiya pri Imperatorskom Universitete, (1). [In Old Ruthenian].
- Krojnika Krojnika o Rusi. (1992). Sofonovych F. *Khronika z litopystsiv starodavnikh*. Yu. A. Mytsyk, V. M. Kravchenko (Ed., Introd., Comments). Kyiv: Naukova dumka, 55–167. [In Old Ruthenian].
- LVoskr. Lbtopis' po Voskresenskomu spisku. (1856). *Polnoe sobranie russkikh lbtopisej*. Saint Petersburg: Tipografiya E. Praca, (7). [In Old Ruthenian].
- LI-1843 Ipatievskaya letopis'. (1843). *Polnoe sobranie russkikh lbtopisej*. Saint Petersburg: Tipografiya E. Pratsa, (2), 1–227. [In Old Ruthenian].
- LK-1908 Kievskaya letopis'. (1908). *Polnoe sobranie russkikh lbtopisej*. Saint Petersburg: Tipografiya M. A. Aleksandrova, (2), 284–711. [In Old Ruthenian].
- LN Novgorodskaya pervaya letopis' mladshogo izvoda. Po Komissionnomu spisku. (1950). *Novgorodskaya pervaya letopis' starshego i mladshogo izvodov*. Moscow; Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 101–427. [In Old Ruthenian].
- LN-IV Novgorodskaya chetvertaya lbtopis'. (1848). *Polnoe sobranie russkikh lbtopisej*. Saint Petersburg: Tipografiya E. Pratsa, (4), 1–165. [In Old Ruthenian].
- LNik-1 Letopisnyj sbornik, imenuemyj Patrjarshej ili Nikonovskoj letopis'u. (2000). *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. Moscow: Yazyki russkoj kul'tury, (9). [In Old Ruthenian].
- LR Radzivilovskaya letopis'. *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. Leningrad: Nauka, (38). [In Old Ruthenian].
- LS-1 Suzdal'skaya letopis' po Lavrent'evskomu spisku 1377 g. (1997). *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. Moscow: Yazyki russkoj kul'tury, (1), 289–488. [In Old Ruthenian].
- LSof-I Sofiiskaya pervaya lbtopis'. (1851). *Polnoe sobranie russkikh lbtopisej*. Saint Petersburg: Tipografiya E. Pratsa, (5), 81–275. [In Old Ruthenian].
- Onomastikon Veselovskij S. B. (1974). *Onomastikon: drevnerusskie imena, prozvischa i familii*. Moscow: Nauka. [In Russian].
- Posl.Kl.Smol. Poslanie napisano Klimentom Mitropolitom Ruskim Fom¹ Prozviteru. Istolkovano Afonasiem Mnihom. (1892). *Nikol'skij N. K. O literaturnih trudah mitropolita Klimenta Smolyaticha, pisatelya XII vraka*. Saint Petersburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii Nauk, 103–136. [In Old Ruthenian].
- PVL-1908 Povest' vremennyh let po Ipat'evskomu spisku. (1908). *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. Saint Petersburg: Tipografiya M. A. Aleksandrova, (2), 1–284. [In Old Ruthenian].
- SIRYa XI–XVII Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vv. Vol. 5. (1978). Vol. 17. (1991). Moscow: Nauka. [In Old Ruthenian, Russian].
- SDRYa XI–XIV Slovar' drevnerusskogo yazyka (XI–XIV vv.). Vol. 5. (2002). Vol. 7. (2004). Vol. 8. (2008). Moscow: Russkij yazyk — Azbukovnik. [In Old Ruthenian, Russian].

- SofVrem Sofiiskij vremennik. (1820). Part 1. S 862 po 1534 god. Moscow: Tipografiya S. Selivanovskago. [In Old Ruthenian].
- Srezn. Materialy dlya slovarya drevne-russkago yazyka po pismennym pamyatnikam. Trud I. I. Sreznevskago: in 3 vols. Vol. 1. (1893). Saint Petersburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii Nauk. [In Old Ruthenian, Russian].
- Tupikov Slovar' drevne-russkih lichnyh sobstvennyh imen. Trud N. M. Tupikova. (1903). Saint Petersburg: Tipografiya I. N. Skorohodova. [In Russian].

Received: 25.06.2026

Received in revised form: 01.07.2026

Accepted: 03.07.2026

Hanna MEZHHERINA

Faculty of Humanities and Arts

National University «Kyiv Aviation Institute»

1 Lubomyr Husar Avenue, Kyiv, 03058, Ukraine

E-mail: anvame1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8900-577X>

THE CHRONICLE TALE OF THE MURDER OF IGOR OL'GOVICH AND ITS AUTHOR. 1

The article carries out a textual analysis of the «Tale of the Murder of Igor Ol'govich» in the Kievan Chronicle preserved in the Ipatiev List of 1425, and reexamines issues concerning to its authorship, time and place of writing. Semantic and motivational reconstruction of psychological portraits of individual historical figures was carried out. The study proves that for Izyaslav Mstislavich, the features of the reflection in the chronicle of the events of September 19, 1147, were as important as for the Ol'govichs. The authorial stance in articles 1146 and 1147 is compared. The «Tale of the Murder of Igor Ol'govich» combines several socio-ethical themes (sympathy for Igor Ol'govich, condemnation of the murderers, protection of the reputation of Izyaslav Mstislavich). The motives for the murder of Igor Ol'hovich and the ways of implementing the author's intention *protecting the reputation of Izyaslav Mstislavich* are analyzed. It was concluded that the murder was provoked by Izyaslav's traitors. The study showed that the articles on folios 121–124 (back of the sheet) were written and included in the chronicle by the chronicler Vsevolod Ol'govich immediately after the events of 1146. By reconstructing the origin of the chronicle syntagma «выведе изъ Запруды» the version according to which Izyaslav found Klim Smolyatich in the Zarubsky Monastery was refuted. The article reconstructs Klym Smolyatich's fate before his election as metropolitan. Klym received the title of *Smolyatich* in the Chernihiv monastery. The connections between Klym Smolyatich and the Chernihiv bishop Onuphrij have been revealed. D. Chyzhevsky's opinion is supported that the monument «Word for a Syropy Saturday» belongs to the pen of Klim Smolyatich. The function of the lexemes *оубити, бити, побити, погоубити, побиваемъ, оубиство, льсть, прѣмоудрыи*, and set word combinations *льстью оубити, льстью оучинити, льстью погоубити* in the implementation of the author's position has been clarified. Prince Igor's Prayer can be attributed to the type of prayers that we would call «intellectual prayers». The article further analyzes the relationship between the liturgical veneration, commemoration of Prince Igor at the local and general church levels and the writing of the chronicle tale. It is concluded that Klym Smolyatich was the author of the «Tale of the Murder of Igor Ol'govich» in the Kyiv Chronicle. The function of hagiographic terms — laudatory epithets next to the name of Prince Igor in the monuments «The Book of the Steppe Royal Genealogy» and «The Book of the Lives of the Saints» by D. Rostovskiy has been revealed.

Keywords: Ipatiev Chronicle, «The Tale of the Murder of Igor Ol'govich», Izyaslav Mstislavich, Klym Smolyatich, Old Russian lexemes, semantics.

(Закінчення статті див. у наступному номері журналу)

Лариса САДОВА

Луцький національний технічний університет
вул. Львівська, 75, м. Луцьк, 43018, Україна
Електронна пошта: sadova.edu@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-1202-5411>

ПРІЗВИЩА З ПАТРОНІМНИМИ ФОРМАНТАМИ В СУЧАСНОМУ АНТРОПОНІМІКОНІ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Статтю присвячено дослідженню прізвищ із патронімними формантами в сучасному антропоніміконі північної частини Волинського регіону. Основну увагу зосереджено на словотвірних особливостях цих антропонімів, їхній ролі у формуванні системи особових найменувань та відображенні історико-культурних процесів краю. З'ясовано, що прізвища з патронімними формантами зберігають давні традиції іменування, засновані на родинній належності та спадковості. Проаналізований матеріал підтверджує, що патронімні утворення залишаються одним з найстійкіших компонентів регіональної системи прізвищ.

Проаналізовано функціонування основних патронімних суфіксів **-ович (-евич), -ич, -енко**. Встановлено, що зазначені словотвірні елементи виявляють різний ступінь продуктивності та репрезентують як загальноукраїнські, так і регіонально специфічні риси. Особливу увагу приділено взаємодії різних типів твірних основ, зокрема особових імен та апелятивної лексики, унаслідок чого формується різноманіття антропонімних моделей.

Наголошено, що сучасний стан антропонімікону сформувався під впливом історичних, соціальних і мовних чинників, серед яких важливу роль відіграли міграційні процеси, адміністративні практики та міжмовні контакти. Відзначено наявність складних дериваційних явищ, зокрема повторної патронімізації, що свідчить про динамічний характер розвитку прізвищевої системи.

У результаті дослідження встановлено, що антропонімікон регіону поєднує архаїчні та нові словотвірні моделі, відображаючи тяглість мовної традиції та її адаптацію до змінних історичних умов.

Ключові слова: антропонімікон; прізвища; патронімні форманти; посесивні форманти; словотвір.

Прізвища, утворені морфологічним способом, з часу свого виникнення були антропонімами, що характеризували особу за батьком чи матір'ю, рідше за дідом чи бабою, і так ідентифікували денотата в суспільстві, на-

Цитування: Садова Л. Прізвища з патронімними формантами в сучасному антропоніміконі Волинської області. Мовознавство. 2026. № 3. С. 68–78. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-348-2026-3-005>

Citation: Sadova L. (2026). Prizvyshcha z patronimnymi formantamy v suchasnomu antroponimikonі Volynskoi oblasti [Surnames with patronymic formants in the modern anthroponymicon of Volyn Oblast]. Movoznavstvo, (3), 68–78. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-348-2026-3-005>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

томість прізвища, утворені лексико-семантичним способом, функціонували як імена або прізвиська. Формальним показником, що допомагає відрізнити прізвища морфологічного способу творення від семантичного, є специфічні суфікси [Кравченко : 71]. До прізвищ, утворених морфологічним способом, належить лише частина суфіксальних утворень, зокрема ті, що не відомі апаративам та іменам [Чучка 2008 : 286].

Прізвища морфологічного способу творення традиційно поділяють на: 1) прізвища з патронімними формантами: **-енк(о)**, **-ич**, **-ович (-евич)**; 2) прізвища з посесивними формантами: **-ов (-ев)**, **-ів**, **-ин**; 3) прізвища з поліфункційними формантами: **-ук (-'ук, -чук)**, **-ак**, **-ик**, **-к(о)**, **-ець**, **-ськ-ий** та ін. [Кравченко].

Для вираження основної прізвищевої функції (вказівки, що названа людина — нащадок особи, ім'я якої засвідчене в твірній основі) використовували патронімні та посесивні форманти **-ович (-евич)**, **-ич**, **-ов (-ев)**, **-ів**, **-енк(о)** та багато інших. П. П. Чучка на основі дослідження антропонімії Закарпаття наводить перелік суфіксів, що можуть утворювати прізвища морфологічним способом від іменування батька або матері (патронімні форманти) або і морфологічним, і лексико-семантичним способом, тобто виступають поліфункційними формантами. До таких формантів дослідник зараховує суфікси: **-а**, **-ай**, **-ак**, **-ан**, **-ович (-евич)**, **-ей**, **-енк(о)**, **-ець**, **-ик**, **-ин**, **-ин(а)**, **-ич**, **-ів**, **-ій**, **-к(а)**, **-к(о)**, **-ок**, **-ук (-'ук, -чук)**, **-ун**, **-ськ-**, **-я(т)** (**-ча(т)**) [Чучка 2005 : 27–39]. У сучасній антропоніміці патронімість більшості наведених формантів не викликає дискусій, підхід П. П. Чучки став загальноновизнаним. У нашому дослідженні до запропонованого П. П. Чучкою переліку поліфункційних формантів зараховуємо суфікс **-ен(я)**, відсутній у прізвищах Закарпаття.

Вагоме досягнення сучасної антропоніміки — наявність численних досліджень, присвячених регіональному вивченню прізвищ. Цілісно опрацьовано антропонімію Закарпаття (П. П. Чучка), проаналізовано прізвища Бойківщини (Г. Є. Бучко), Західного Поділля (Н. І. Рудьова), Східної України (В. Д. Познанська), Лубенщини (Л. О. Кравченко) та ін. Питання словотвору прізвищ розглянуто в більшості регіональних досліджень української антропонімії. Ця проблема стала об'єктом наукових інтересів Л. Л. Гумецької, С. М. Пахомової [Гумецька 1958; Пахомова 2005; Пахомова 2012], Ю. К. Редька [Редько], І. Д. Фаріон [Фаріон], М. Л. Худаша [Худаш], П. П. Чучки [Чучка 2008], Л. В. Ящук [Ящук], Л. В. Литвинчук [Литвинчук], С. В. Шийки [Шийка]. Сучасні прізвища Волині проаналізовано в працях І. Д. Скорук [Скорук 2005; Скорук 2007], О. В. Хвищука [Хвищук], В. П. Шульгача [Шульгач 2005; Шульгач 2012; Шульгач 2024а; Шульгач 2024б]. Історичну антропонімію Волині ХІХ ст., а також сучасні прізвища півдня Волинської області вивчала Л. О. Садова [Лісова 2013; Лісова 2014; Лісова 2016]. Північ Волинської області становить окрему частину історико-етнографічної області власне Волині, виявляючи свої специфічні ознаки на історичному, побутовому, мовному рівнях. Антропонімна система півночі Волинської області під впливом кожного з цих факторів набула специфічних рис, які вирізняють її серед інших антропонімосистем.

Метою цієї розвідки є комплексний аналіз словотвірних особливостей прізвищ з патронімними формантами в антропоніміконі півночі Волинської області, що передбачає дослідження дериваційних ознак антропонімів, вста-

новлення продуктивності прізвищевих суфіксів, характеристику словотвірних типів прізвищ.

Об'єктом нашого вивчення були сучасні прізвища жителів населених пунктів Камінь-Каширського, Ківерцівського, Ковельського, Любешівського, Любомльського, Маневиського, Ратнівського, Рожищенського, Старовижівського, Турійського, Шацького районів Волинської області (сучасні Камінь-Каширський та Ковельський райони Волинської області). Для повнішої репрезентації матеріалу подаємо кількісні показники продуктивності кожного із суфіксів спочатку в антропоніміконі півдня Волинської області, проаналізованому в нашій дисертаційній роботі (загальна картотека містить 27 036 прізвищ), а після нього наводимо кількісні дані про активність певного форманта в антропоніміконі півночі Волинської області в межах зазначених вище районів (засвідчено 8 446 прізвищ). Матеріалом для дослідження слугували прізвища жителів цих районів, засвідчені у виданнях «Книга пам'яті» та «Реабілітовані історією» [КП 1; КП 2; КП 3; РІ 1; РІ 2; РІ 3; РІ 4; РІ 5]. У статті представлено аналіз найпродуктивніших моделей прізвищ з патронімами та посесивними суфіксами.

Використання слов'янами патроніма в ролі антропонімного знака має дуже давню традицію. Цей тип іменування сягає своїм корінням індоєвропейської епохи. Збереження прадавніх патріархальних відносин вимагало ідентифікації особи з урахуванням сімейної ієрархії. А тому іменування за главою сім'ї виявилось найактуальнішим способом визначення людини [Пахомова 2005 : 186]. Основна характеристика патроніма міститься в тих словотвірних елементах, за допомогою яких від особових імен творяться патронімі форми, а також у морфологічній структурі особових імен, від яких виникають патроніми [Железняк : 72].

Розглянемо моделі із суфіксами **-ович** (1,35 % на півдні Волинської області і 2,1 % на півночі), **-евич** (2,12 % на півдні області і 2,58 % на півночі), **-ич** (0,88 % на півдні Волинської області і 1,55 % на півночі). Формант **-ович** з часу свого виникнення служить активним засобом вираження родинної належності сина до батька [Чучка 2008 : 290]. У давньоруській антропонімії цей суфікс утворював патроніми передусім від двоосновних повних імен, досить рано почав сполучатися з усічено-суфіксальними слов'янськими та християнськими іменами, з прізвиськами [Чучка 1983 : 599]. Л. Л. Гумецька зазначає, що суфікси **-ич**, **-ович**, **-евич** — найпоширеніші суфікси особових назв актової мови XIV–XV ст. [Гумецька : 9].

За результатами дослідження І. Митник, у давній антропонімії Волині форманти **-ич**, **-ович**, **-евич** належать до найпродуктивніших протягом XVI–XVIII ст. Вони постійно займають друге місце після форманта **-ськ-ий** у номінаціях української шляхти (13–22 %), переважають у бояр, охоплюючи в XVI ст. 52 % усіх антропонімів. Дещо інша ситуація у прізвищевих назвах міщан та селян, у цих групах антропоніми з формантами **-ич**, **-ович**, **-евич** домінують у XVI ст. (31,8 і 65,8 % відповідно), у XVII ст. їхня активність знижується до 14 і 20 %. Спад продуктивності цих формантів продовжується й у XVIII ст., вони охоплюють лише 5,8 % прізвищевих назв міщан та 1,4 % номінацій селян. Можна стверджувати, що суфікси **-ич**, **-ович**, **-евич** протягом трьох століть належали до найпродуктивніших на Волині безвідносно до соціальної належності особи [Mytnik 2010 : 301].

За свідченням А. І. Білоруса, у володимирських актових книгах XVI ст. значна активність характерна для антропонімів на **-ович**, утворених як від

повних імен, так і від «народних форм на **-к(о)**, **-н(о)** і на **-о** загалом», а також від батьківської прізвищевої назви [Білорус : 39]. На продуктивності цього форманта у творенні прізвищевих назв Західної Волині XVI ст. наголошує А. М. Матвієнко [Матвієнко : 147].

У сучасній антропонімії серед наведених формантів переважає суфікс **-евич**, фонетичний варіант суфікса **-ович**. Значна частина прізвищ, утворених за допомогою цього суфікса, — похідні від календарних християнських імен різної структури: повних імен — *Андрієвич, Данилевич, Захаревич, Корнилевич, Михайлевич, Назаревич*; усічених імен — *Васевич, Зиневич, Костевич, Місевич, Хілевич*; усічено-суфіксальних імен — *Андрикевич, Васькевич, Гаврусевич, Грицкевич, Мацютевич*. На думку П. П. Чучки, суфікс **-ович** не додавався до жіночих імен, прикладів на матронімії типи прізвищ із суфіксами **-ович**, **-евич** на Закарпатті немає [Чучка 2008 : 29]. Серед прізвищ Волинської області засвідчено чотири прізвища з цими формантами, які можна кваліфікувати як антропоніми, похідні від жіночих імен: *Гандзюлевич* < *Ганна* (походження прізвища можливе і від чоловічих імен *Гантіол* [Трійняк : 83], *Ган* < нім. *Йоган*, болг. *Гано* [Чучка 2005 : 136]), *Магдєвич, Маринкевич* (від жін. *Марина* або чол. *Марин* [Трійняк : 211]), *Марискевич* < *Марис(ь)ка* < *Марина*. Низка прізвищ виникла від дохристиянських імен у повній формі (*Жданевич, Коханевич, Шостакевич*), від усічених варіантів (*Білевич, Малевич, Стасевич*) або від усічено-суфіксальних варіантів (*Володкевич, Рожкевич*).

Серед прізвищк апелитивного походження, утворених за допомогою суфікса **-евич**, переважають утворення від назв тварин (*Журавлевич, Мурашкевич, Рибкевич*); предметів побуту (*Гладишкевич, Горшкевич*); рослин (*Вишневич, Грушкевич*); за родинними стосунками, віком (*Зяткевич, Юнакевич*); професій (*Сидляревич, Цирулькевич*); страв (*Коржевич*); національностей (*Полякевич*); частин тіла (*Кулакевич*); фізичних вад (*Горбулевич*).

Формант **-ович** став засобом творення прізвищ, більша частина яких — похідні від календарних імен різної структури: повних імен (*Антонович, Віталійович, Дмитрович, Лавринович, Наумович, Харлампович*); усічених варіантів імен (*Кахович, Костьович, Михович, Ригорович*); усічено-суфіксальних варіантів імен (*Кондрахович, Костанович, Павлукочевич, Трешкович, Тимкович*), а також від запозичених імен (*Бернатович, Войтехович, Германович, Шоломович, Якубович*). Від дохристиянських імен за допомогою цього суфікса виникло кілька прізвищ: *Богданович, Коханович, Нєлипович*.

Для форманта **-ович** характерна значна продуктивність у творенні патронімів від прізвищк, мотивованих апелитивними основами на позначення: тварин (*Волканович, Дроздович*); особливостей зовнішності людини (*Губкович, Колтунович*); предметів побуту (*Гаманович, Гвоздович*); національностей (*Волошинович, Литвинович*); рослин (*Лопухович*); звичок (*Смоктунівич*); професій (*Стельмахович*); страв (*Хлібович*).

Патроніми на **-ич** були найпродуктивнішими серед патронімих назв, уже в давньоруській мові вони могли приєднуватися до квалітативних імен [Пахомова, 2005 : 189]. Такі прізвища мотивовані календарними іменами: а) чоловічими — *Вакуліч, Васютіч, Кузьміч, Самойліч*; б) жіночими — *Горпиніч, Катериніч, Катріч, Магдич, Мариніч, Оленіч, Устич, Харитиніч, Яриніч*; дохристиянськими: *Найдич, Світич*; відапелитивними прізвищкми: *Вербіч, Вдовіч, Дрофіч, Кузніч, Москвіч, Торбіч, Біліч, Дужіч, Хитріч, Худіч*.

Модель із суфіксом **-енк(о)** становить 3,9 % на півдні Волинської області та 1,225 % на півночі. Українська мова в процесі свого історичного розвитку витворила специфічний прізвищево-патронімний суфікс **-енк(о)**, який існував задовго до виникнення особових назв із цим формантом [Сухомлин : 120]. На думку І. І. Ковалика, поза межами української мови точного відповідника прізвищам із суфіксом **-енк(о)** немає в жодній із слов'янських мов [Ковалик]. Генезу цього суфікса, його специфіку та функції, а також місце у творенні прізвищ ґрунтовно проаналізовано в працях О. С. Баранівської [Баранівська], П. І. Білоусенка [Білоусенко], І. І. Ковалика [Ковалик], В. В. Садовничої [Садовнича], В. І. Сімовича [Сімович], І. Д. Сухомлина [Сухомлин], О. Б. Ткаченка [Ткаченко], І. Д. Фаріон та М. Л. Худаша [Худаш, Фаріон], Л. В. Яшук [Яшук]. Іменування на **-енк(о)** переважають у Центральній та Східній Україні, на Заході України їх мало. Як уважають М. Л. Худаш та І. Д. Фаріон, поодинокі утворення на **-енк(о)** в західному регіоні України належать переселенцям зі східних областей [Худаш, Фаріон : 217]. І. Митник зазначає, що в давній антропонімії Волині існували антропоніми на **-енк(о)**, але їхня кількість була надзвичайно малою (менше 1 %) [Mytnik, 2010].

Суфікс **-енк(о)** став засобом творення патронімів від календарних імен різної структури: повних імен (*Агапоненко, Давиденко, Євдокименко, Максименко, Овсієнко, Спиридоненко*); усічених варіантів імен (*Васенко, Зіненко, Саєнко*); усічено-суфіксальних варіантів імен (*Андрусенко, Гаврющенко, Геращенко, Грицієнко, Івахненко, Максютенко, Федюченко*); суфіксальних варіантів імен (*Андрійченко, Василяженко, Данильченко*); від жіночих імен (*Ганзуленко, Магденко, Одарченко, Софієнко*). Значною є активність цього форманта у творенні антропонімів від дохристиянських імен: *Боженко, Борисенко, Гудименко, Ревенко, Стасенко*.

Суфікс **-енк(о)** у прізвищах Волині активно сполучається з апелятивами на позначення: професій (*Знахуренко, Коноваленко, Косаренко*); особливостей зовнішності людини (*Гудзенко, Дзюбенко, Носенко*); тварин (*Іволженко, Перепеличенко*); осіб за родинними стосунками (*Приймаченко, Удовиченко*); предметів побуту (*Ківшенко, Коробченко, Лопатенко*); поведінки особи (*Крикушенко, Леженко, Святошенко*); фізичних вад (*Горбаченко, Куксенко*); рослин (*Капустенко, Квітченко, Осиченко*); національностей (*Литовченко, Москаленко*). Прикметникові основи, до яких приєднаний формант **-енк(о)**, вказували на зовнішність особи: *Лисенко, Коротченко, Рябенко*; її внутрішню характеристику: *Кисленко, Скупенко*.

Отже, прізвища з патронімічними формантами становлять важливий і структурно організований сегмент сучасного антропонімікону півночі Волинської області та відображають як давні словотвірні традиції, так і пізніші історико-соціальні впливи.

З'ясовано, що серед патронімічних формантів найпродуктивнішими є суфікси **-евич / -ович, -ич, -енк(о)**. Вони демонструють тяглість функціонування від давньоруського періоду до сучасності, хоч їхня продуктивність у різні історичні етапи змінювалася. У сучасному антропоніміконі регіону переважає формант **-евич**, що активно поєднується як з календарними, так і з апелятивними основами. Суфікс **-енк(о)** в антропоніміконі півночі Волинської області представлений обмежено, що підтверджує його регіональну маркованість і зв'язок з міграційними процесами.

Основною твірною базою для аналізованих прізвищ є календарні християнські імена різної структури, дохристиянські антропоніми, апелятивна

лексика (назви осіб, тварин, рослин, професій, ознак зовнішності та поведінки). При цьому значну частину становлять відапелятивні утворення, що свідчить про тісний зв'язок антропонімії з народною мовною картиною світу. Антропонімікон півночі Волинської області характеризується поєднанням архаїчних словотвірних моделей з новішими нашаруваннями, зумовленими історичними, соціальними та міграційними процесами.

Отримані результати поглиблюють уявлення про регіональну специфіку української антропонімії та створюють підґрунтя для подальших діяхронних і зіставних досліджень. Аналіз прізвищ Волинської області дає змогу порівняти словотвірні особливості прізвищевих назв цієї території зі специфікою функціонування формантів в інших регіонах, створює передумови для цілісного аналізу всієї антропонімії регіону.

ЛІТЕРАТУРА

- Баранівська О. С. Прізвищеві гібриди з формантами -к(о), -енк(о). *Актуальні питання антропоніміки* / за ред. І. В. Єфименко. Київ : Академперіодика НАН України, 2005. С. 31–38.
- Білорус А. І. Про особові назви Західної Волині XVI століття. *Архіви України*. 1970. № 3. С. 36–42.
- Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). Київ : Наук. думка, 1993. 214 с.
- Гумецька Л. Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV–XV століть. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. 298 с.
- Железняк И. М. К истории сербохорватских патронимических форм XII–XV вв. *Слов'янська антропоніміка: вибрані статті*. Київ : Кий, 2011. С. 48–72.
- Кравченко Л. О. Прізвища Лубенщини. Київ : Факт, 2004. 198 с.
- Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1958. 84 с.
- Литвинчук Л. В. Прізвищеві назви Житомирщини XVIII століття з суфіксами -ович / -евич. *Студії з ономастики та етимології* / за ред. О. П. Карпенко. Київ : Пульсари, 2006. С. 76–88.
- Лісова Л. О. Антропонімія півдня Волинської області : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Луцьк, 2014. 19 с.
- Лісова Л. О. З історії вивчення антропонімії півдня Волинської області. Волинь філологічна: текст і контекст. *Актуальні проблеми сучас. мовознавства*: зб. наук. пр. / упоряд. І. П. Левчук. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. Вип. 14. С. 111–120.
- Лісова Л. О. Історія вивчення та перспективи дослідження українських прізвищ. *Українська мова*. 2016. № 2 (58). С. 136–144.
- Лісова Л. О. Теоретичні засади антропоніміки як галузі мовознавства. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія: «Філол. науки»*. Мовознавство. 2013. № 22. С. 74–80.
- Матвієнко А. І. Особові назви Західної Волині XVI століття. *Друга республіканська ономастична нарада* / за ред. М. Л. Худаша. Київ : Наук. думка, 1962. С. 146–148.
- Пахомова С. М. Доля українських патронімів на -ич. *Актуальні питання антропоніміки* / за ред. І. В. Єфименко. Київ : Академперіодика НАН України, 2005. С. 186–191.
- Пахомова С. М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах. Ужгород : Вид-во Олександрії Гаркуші, 2012. 344 с.
- Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. Київ : Наук. думка, 1966. 216 с.
- Садовнича В. В. Прізвищеві назви з формантом -енк(о) в антропоніміконі Слобожанщини XVIII століття. *Актуальні питання антропоніміки* / за ред. І. В. Єфименко. Київ : Академперіодика НАН України, 2005. С. 199–206.

- Сімович В. І. Українські йменники чоловічого роду на -о в історичному розвитку й освітленні. Прага [б. в.], 1929. 324 с.
- Скорук І. Д. Найпродуктивніші моделі прізвищ в антропоніміконі міста Луцька. *Волинь філологічна: текст і контекст* / за ред. Г. Л. Аркушин. Луцьк : «Вежа», 2007. С. 266–285.
- Скорук І. Д. Прізвища-композиції в антропоніміконі міста Луцька. *Актуальні питання антропоніміки* / за ред. І. В. Єфименко. Київ : Наук. думка, 2005. С. 207–217.
- Сухомлин І. Д. Українські прізвища старої Полтавщини з суфіксом -енк-о (на матеріалі «Актових книг Полтавського городского уряду XVII століття»). *Питання топоніміки та ономастики* / за ред. К. К. Цілуйка. Київ : АН УРСР, 1962. С. 119–131.
- Ткаченко О. Б. Українські прізвища з суфіксом -енк-о та споріднені утворення. *Слов'янське мовознавство* / за ред. Л. А. Булаховського. Київ : Наук. думка, 1958. Т. 2. С. 38–53.
- Трійняк І. І. Словник українських імен. Київ : Довіра, 2005. 509 с.
- Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII — на початку XIX століття (з етимологічним словником). Львів : Літопис, 2001. 371 с.
- Хвищук О. В. Структурно-семантичний аналіз прізвищ жителів м. Нововолинська Волинської області : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Луцьк, 2018. 19 с.
- Худаш М. Л. З історії української антропонімії. Київ : Наук. думка, 1977. 236 с.
- Худаш М. Л., Фаріон І. Д. До питання генези українського антропонімного форманта -енк-о. *Слов'янська ономастика* / за ред. С. М. Медвідь. Ужгород, [б. в.], 1998. С. 212–219.
- Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття. Ужгород : ТОВ «Папірус», 2008. 672 с.
- Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців. Львів : Світ, 2005. 704 с.
- Чучка П. П. Історія власних назв. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / за ред. В. М. Русанівського. Київ : Наук. думка, 1983. С. 592–620.
- Шийка С. В. Прізвища Рівненщини із суфіксами -ук, -юк, -чук у контексті українсько-польських досліджень. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. 2025. Т. 60. URL: <https://doi.org/10.11649/sfps.3466>
- Шульгач В. П. До праслов'янського антропонімного фонду (похідні з коренем *Něg- / *Něž-). *Студії з ономастики та етимології* / за ред. В. П. Шульгача. Київ : Кий, 2024а. С. 173–183.
- Шульгач В. П. Д.-руськ. Mojata і споріднені антропоніми. *Студії з ономастики та етимології*. Київ : Кий, 2012. С. 241–245.
- Шульгач В. П. Похідні з коренем *Sam- у слов'янській антропонімії. *Onim w paradygmatach językoznawczych* / red. I. Mytnik. Warszawa; Siedlce [б.в.], 2024б. С. 199–212.
- Шульгач В. П. Реконструктивні можливості антропонімії. *Актуальні питання антропоніміки* / за ред. І. В. Єфименко. Київ : Академперіодика НАН України, 2005. С. 251–258.
- Яшук Л. В. Прізвищеві назви Житомирщини XVI–XVII століть із суфіксом -енк(о). *Студії з ономастики та етимології*. Київ : Кий, 2018. С. 200–211.
- Mytnik I. Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII wieku. Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2010. 420 s.

ДЖЕРЕЛА

- КП 1 Книга Пам'яті України. Волинська область. Т. 1: м. Луцьк, Володимир-Волинський район, Горохівський район, Іваничівський район, Камінь-Каширський район, Ківерцівський район / ред. І. О. Герасимов. Львів : Каменяр, 1995. 567 с.

- КП 2 Книга Пам'яті України. Волинська область. Т. 2: Ковельський район, Локачинський район, Луцький район, Любешівський район, Любомльський район, Маневицький район / ред. І. О. Герасимов. Львів : Каменяр, 1995. 647 с.
- КП 3 Книга Пам'яті України. Волинська область. Т. 3: Ратнівський район, Рожищенський район, Старовижівський район, Турійський район, Шацький район / ред. І. О. Герасимов. Львів : Каменяр, 1995. 487 с.
- РІ 1 Реабілітовані історією. Волинська область / П.Т. Тронько (голова редкол.), та ін. Луцьк : Волин. обл. друк., 2010. Кн. 1. 976 с.
- РІ 2 Реабілітовані історією. Волинська область / В. Ф. Солдатенко (голова редкол.), та ін. Луцьк : Надстир'я, 2013. Кн. 2. 612 с.
- РІ 3 Реабілітовані історією. Волинська область / В.А. Смолій (голова редкол.), та ін. Луцьк : Надстир'я, 2017. Кн. 3. 688 с.
- РІ 4 Реабілітовані історією. Волинська область / В.А. Смолій (голова редкол.), та ін. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. Кн. 4. 568 с.
- РІ 5 Реабілітовані історією. Волинська область / В.А. Смолій (голова редкол.), та ін. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. Кн. 5. 568 с.

Дата надходження до редакції: 06.05.2026

Дата надходження після рецензування: 09.06.2026

Дата затвердження редакцією: 03.07.2026

REFERENCES

- Baranivska O. S. (2005). Prizvyshchevi hibrydy z formantamy -k(o), -enk(o). *Aktualni pytannia antroponimiky*. I. V. Yefymenko (Ed.). Kyiv: Akadempriodyka NAN Ukrainy, 31–38. [In Ukrainian].
- Bilorus A. I. (1970). Pro osobovi nazvy Zakhidnoi Volyni XVI stolittia. *Arkhivy Ukrainy*, (3), 36–42. [In Ukrainian].
- Bilousenko P. I. (1993). Istoriiia sufiksanoi systemy ukrainskoho imennyka (nazvy osib cholovichoho rodu). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Chuchka P. P. (2008). Antroponimiiia Zakarpattia. Uzhhorod: Tovarystvo «Papirus». [In Ukrainian].
- Chuchka P. P. (1983). Istoriiia vlasnykh nazv. Istoriiia ukrainskoi movy. *Leksyka i frazeolohiia*. V. M. Rusanivskiy (Ed.). Kyiv: Naukova dumka, 592–620. [In Ukrainian].
- Chuchka P. P. (2005). Prizvyshcha zakarpatskykh ukrainsiv. Lviv: Svit. [In Ukrainian].
- Farion I. D. (2001). Ukrainski prizvyshchevi nazvy Prykarpatskoi Lvivshchyny naprykintsi XVIII — na pochatku XIX stolittia (z etymolohichnym slovnykom). Lviv: Litopys. [In Ukrainian].
- Humetska L. L. (1958). Narys slovotvorchoi systemy ukrainskoi aktovoi movy XIV–XV stolit. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR. [In Ukrainian].
- Khudash M. L., Farion I. D. (1998). Do pytannia genezy ukrainskoho antroponimnoho formanta -enk-o. *Slovianska onomastyka*. S. M. Medvid (Ed.). Uzhhorod, 212–219. [In Ukrainian].
- Khudash M. L. (1977). Z istorii ukrainskoi antroponimii. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Khvishchuk O. V. (2018). Strukturno-semantychnyi analiz prizvyshch zhyteliv m. Novovolynska Volynskoi oblasti. Abstract of Cand. of Philol. Sc. diss. Lutsk. [In Ukrainian].
- Kovalyk I. I. (1958). Vchennia pro slovotvir. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho universytetu. [In Ukrainian].
- Kravchenko L. O. (2004). Prizvyshcha Lubenshchyny. Kyiv: Fakt. [In Ukrainian].
- Lisova L. O. (2014). Antroponimiiia pivdnia Volynskoi oblasti. Abstract of Cand. of Philol. Sc. diss. Lutsk. [In Ukrainian].

- Lisova L. O. (2016). Istoriia vyvchennia ta perspektyvy doslidzhennia ukrainskykh prizvyshch. *Ukrainska mova*, 2(58), 136–144. [In Ukrainian].
- Lisova L. O. (2013). Teoretychni zasady antroponimiky yak haluzi movoznavstva. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Serii: Filolohichni nauky. Movoznavstvo*, (22), 74–80. [In Ukrainian].
- Lisova L. O. (2012). Z istorii vyvchennia antroponimii pivdnia Volynskoi oblasti. *Volyn filolohichna: tekst i kontekst. Aktualni problemy suchasnoho movoznavstva*. I. P. Levchuk (Comp.). Lutsk: Volynskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky, Vol. 14, 111–120. [In Ukrainian].
- Lytvynchuk L. V. (2006). Prizvyshchevi nazvy Zhytomyrshchyny XVIII stolittia z sufiksamy -ovych / -evych. *Studii z onomastyky ta etymolohii*. O. P. Karpenko (Ed.). Kyiv: Pulsary, 76–88. [In Ukrainian].
- Matviienko A. I. (1962). Osobovi nazvy Zakhidnoi Volyni XVI stolittia. *Druha respublikanska onomastychna narada*. M. L. Khudash (Ed.). Kyiv: Naukova dumka, 146–148. [In Ukrainian].
- Mytnik I. (2010). Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII wieku. Warszawa: Uniwersytet Warszawski. [In Polish].
- Pakhomova S. M. (2005). Dolia ukrainskykh patronimiv na -ych. *Aktualni pytannia antroponimiky*. I. V. Yefymenko (Ed.). Kyiv: Akadempriodyka NAN Ukrainy, 186–191. [In Ukrainian].
- Pakhomova S. M. (2012). Evoliutsiia antroponimnykh formul u slovianskykh movakh. Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi. [In Ukrainian].
- Redko Yu. K. (1966). Suchasni ukrainski prizvyshcha. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Sadovnycha V. V. (2005). Prizvyshchevi nazvy z formantom -enk(o) v antroponimikoni Slobozhanshchyny XVIII stolittia. *Aktualni pytannia antroponimiky*. I. V. Yefymenko (Ed.). Kyiv: Akadempriodyka NAN Ukrainy, 199–206. [In Ukrainian].
- Shulhach V. P. (2024). Do praslovianskoho antroponimnoho fondu (pokhidni z korenem *Něg- / *Něž-). *Studii z onomastyky ta etymolohii*. V. P. Shulhach (Ed.). Kyiv: Kyi, 173–183. [In Ukrainian].
- Shulhach V. P. (2012). D.-rusk. Mojata i sporidneni antroponimy. *Studii z onomastyky ta etymolohii*. Kyiv: Kyi, 241–245. [In Ukrainian].
- Shulhach V. P. (2024). Pokhidni z korenem *Sam- u slovianskii antroponimii. *Onim w paradygmatach językoznawczych*. I. Mytnik (Ed.). Warszawa; Siedlce, [n. p.], 199–212. [In Ukrainian].
- Shulhach V. P. (2005). Rekonstruktyvni mozhlyvosti antroponimii. *Aktualni pytannia antroponimiky*. I. V. Yefymenko (Ed.). Kyiv: Akadempriodyka NAN Ukrainy, 251–258. [In Ukrainian].
- Shyika S. V. (2025). Prizvyshcha Rivnenshchyny iz sufiksamy -uk, -iuk, -chuk u konteksti ukrainsko-polskykh doslidzhen. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, Vol. 60. URL: <https://doi.org/10.11649/sfps.3466> (last accessed: 18.05.2026). [In Ukrainian].
- Simovych V. I. (1929). Ukrainski imennyky cholovichoho rodu na -o v istorychnomu rozvytku y osvittenni. Praha. [n. p.]. [In Ukrainian].
- Skoruk I. D. (2007). Naiproduktivnishi modeli prizvyshch v antroponimikoni mista Lutska. *Volyn filolohichna: tekst i kontekst*. H. L. Arkushyn (Ed.). Lutsk: «Vezha», 266–285. [In Ukrainian].
- Skoruk I. D. (2005). Prizvyshcha-kompozyty v antroponimikoni mista Lutska. *Aktualni pytannia antroponimiky*. I. V. Yefymenko (Ed.). Kyiv: Naukova dumka, 207–217. [In Ukrainian].
- Sukhomlyn I. D. (1962). Ukrainski prizvyshcha staroi Poltavshchyny z sufiksom -enk-o (na materiali «Aktovykh knyh Poltavskoho horodovoho uriadu XVII stolittia»).

- Pytannia toponimiky ta onomastyky*. K. K. Tsiluiko (Ed.). Kyiv: AN URSR, 119–131. [In Ukrainian].
- Tkachenko O. B. (1958). Ukrainski prizvyshcha z sufiksom -enk-o ta sporidneni utvorennia. *Slovianske movoznavstvo*. L. A. Bulakhovskyi (Ed.). Kyiv, Vol. 2, 38–53. [In Ukrainian].
- Triiniak I. I. (2005). *Slovyk ukrainskykh imen*. Kyiv: Dovira. [In Ukrainian].
- Yashchuk L. V. (2018). Prizvyshchevi nazvy Zhytomyrshchyny XVI–XVII stolit iz sufiksom -enk(o). *Studii z onomastyky ta etymolohii*. Kyiv: Kyi, 200–211. [In Ukrainian].
- Zhelezniak I. M. (2011). K istorii serbokhorvatskikh patronimicheskikh form XII–XV vv. *Slovianska antroponimika: vybrani statii*. Kyiv: Kyi, 48–72. [In Russian].

SOURCES

- KP 1 Knyha Pamiati Ukrainy. Volynska oblast. Vol. 1: m. Lutsk, Volodymyr-Volynskyi raion, Horokhivskyi raion, Ivanychivskyi raion, Kamin-Kashyrskyi raion, Kivertsivskyi raion. (1995). I. O. Herasymov (Ed.). Lviv: Kameniar. [In Ukrainian].
- KP 2 Knyha Pamiati Ukrainy. Volynska oblast. Vol. 2: Kovelskyi raion, Lokachynskyi raion, Lutskyi raion, Liubeshivskyi raion, Liuboml'skyi raion, Manevyskyi raion. (1995). I. O. Herasymov (Ed.). Lviv: Kameniar. [In Ukrainian].
- KP 3 Knyha Pamiati Ukrainy. Volynska oblast. Vol. 3: Ratnivskyi raion, Rozhyshchenskyi raion, Starovyzhivskyi raion, Turiyskyi raion, Shatskyi raion. (1995). I. O. Herasymov (Ed.). Lviv: Kameniar. [In Ukrainian].
- KP 4 Reabilitovani istoriieiu. Volynska oblast. Book 1. (2010). V. A. Smolii et al. (Eds.). Lutsk: Volynska oblasna drukarnia. [In Ukrainian].
- RI 1 Reabilitovani istoriieiu. Volynska oblast. Book 1. (2010). P. T. Tronko et al. (Eds.). Lutsk: Volynska oblasna drukarnia. [In Ukrainian].
- RI 2 Reabilitovani istoriieiu. Volynska oblast. Book 2. (2013). V. F. Soldatenkko et al. (Eds.). Lutsk: Nadstyr'ia. [In Ukrainian].
- RI 3 Reabilitovani istoriieiu. Volynska oblast. Book 3. (2017). V. A. Smolii et al. (Eds.). Lutsk: Nadstyr'ia. [In Ukrainian].
- RI 4 Reabilitovani istoriieiu. Volynska oblast. Book 4. (2019). V. A. Smolii et al. (Eds.). Lutsk: Vezha-Druk. [In Ukrainian].
- RI 5 Reabilitovani istoriieiu. Volynska oblast. Book 5. (2019). V. A. Smolii et al. Lutsk: Vezha-Druk. [In Ukrainian].

Received: 06.05.2026

Received in revised form: 09.06.2026

Accepted: 03.07.2026

Larysa SADOVA

Department of Media, Image and Communications

Lutsk National Technical University

75 Lvivska Str., Lutsk, 43018, Ukraine

E-mail: sadova.edu@gmail.com

ORCID: 0009-0001-1202-5411

SURNAMES WITH PATRONYMIC FORMANTS IN THE MODERN ANTHROPONYMICON OF VOLYN OBLAST

The article is devoted to the study of surnames with patronymic formants in the modern anthroponymicon of the northern part of the Volyn region. The focus is placed on the word-formation features of these anthroponyms, their role in shaping the system of personal names, and their reflection of historical and cultural processes in the region. It

is shown that surnames with such formants preserve ancient naming traditions based on family affiliation and hereditary continuity. The analyzed material confirms that patronymic formations remain one of the stable components of the regional surname system.

The functioning of the main patronymic suffixes **-ovyčh (-evyčh)**, **-ych**, and **-enko** is analyzed. These word-forming elements demonstrate different degrees of productivity and reveal both common Ukrainian and region-specific features. Particular attention is paid to the interaction of derivational bases, including personal names and appellative vocabulary, which results in a variety of anthroponymic models.

It is emphasized that the current state of the anthroponymicon has been shaped by historical, social, and linguistic factors, among which migration processes, administrative practices, and language contacts played an important role. The presence of repeated patronymization is noted, indicating the dynamic nature of surname system development.

The study concludes that the anthroponymicon of the region combines archaic and newer word-formation models, reflecting the continuity of linguistic tradition and its adaptation to changing historical conditions.

Keywords: anthroponymicon, surnames, patronymic formants, possessive formants, word formation.

<https://doi.org/10.33190/0027-2833-348-2026-3-006>

НАУКОВА СПАДЩИНА ПРОФЕСОРА ІВАНА КОЧЕВА КРІЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНИХ МОВОЗНАВЧИХ СТУДІЙ

[Рец. на: Книжовният език и диалектите: исторически и съвременни аспекти. Сборник в чест на 90-годишнината от рождението на проф. Ив. Кочев (1935–2021 г.). София : Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 2025. 456 с.]

Ювілейний збірник, присвячений 90-річному ювілею від дня народження видатного болгарського мовознавця, діалектолога і фонолога, професора, доктора Івана Кочева (1935–2021), став справжньою науковою подією в сучасній славистиці. Видання підготовлено колективом авторів з Інституту болгарської мови ім. проф. Любомира Андрейчина Болгарської академії наук, складено проф. Аною Кочевою та голов. асист. Маргаритою Котевою і здійснено за підтримки Фонду наукових досліджень Болгарії. Рецензентами видання виступили провідні болгарські лінгвісти — проф. Елка Мірчева та доц. Гургана Падарева-Ілієва. Перед читачем постає масштабна колективна праця, що охоплює широке коло питань болгарської діалектології, лінгвогеографії, ономастики, лексикографії та медієвістики.

Професор Іван Кочев — це одна з центральних постатей болгарської лінгвістики другої половини ХХ — початку ХХІ ст. Основними науковими напрямками його діяльності були болгарська діалектологія, болгарська фонологія та фонетика, а також балканське й слов'янське мовознавство. Упродовж понад п'яти десятиліть він брав активну участь у міжнародних славистичних, балканістичних і болгаристичних конгресах. Наукова біографія І. Кочева нерозривно пов'язана з Інститутом болгарської мови при БАН, де він очолював Секцію болгарської діалектології та лінгвістичної географії до 1995 року, а також із Македонським науковим інститутом. Його праці зробили суттєвий внесок у дослідження мовної й діалектної єдності болгарсько-македонського ареалу.

Рецензований ювілейний збірник є не лише знаком вдячної пам'яті про видатного дослідника, а й переконливим підтвердженням того, що започатковані ним наукові ідеї та дослідницькі підходи й надалі визначають розвиток сучасної болгаристики. Збірник укладено на основі доповідей, виголошених під час Міжнародної наукової конференції «Книжовен език и диалектите: исторически и съвременни аспекти», організованої Інститутом болгарської мови «Проф. Любомир Андрейчин» Болгарської академії наук за сприяння муніципалітету м. Поморіє з нагоди 90-річчя від дня народження видатного болгарського мовознавця професора Івана Юстиніанова Кочева.

Цитування: Брага Т. Наукова спадщина професора Івана Кочева крізь призму сучасних мовознавчих студій [Рец. на: Книжовният език и диалектите: исторически и съвременни аспекти. Сборник в чест на 90-годишнината от рождението на проф. Ив. Кочев (1935–2021 г.). София : Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 2025. 456 с.]. Мовознавство. 2026. № 3. С. 79–85. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-348-2026-3-006>
Citation: Braga T. (2026). Professor Ivan Kochev's scholarly legacy in the light of contemporary linguistic research [Review of the book: The Literary Language and Dialects: Historical and Contemporary Aspects. A Festschrift Honoring the 90th Anniversary of the Birth of Prof. Ivan Kochev (1935–2021). Sofia: Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, 2025. 456 p.]. Mовознавство, (3), 79–85. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-348-2026-3-006>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

Конференція відбулася 5–6 червня 2025 р. у м. Поморіє (Болгарія).

Книжка складається з пленарних доповідей та чотирьох тематичних розділів загальним обсягом 456 сторінок і містить понад тридцять статей болгарських і зарубіжних учених. Тематика розділів охоплює: діалектологію та лінгвогеографію; етимологію, ономастику й лексикографію; сучасну болгарську мову; середньовічну болгарську історію та історію болгарської мови. Така структура дозволяє охопити практично всі ключові напрями болгарської лінгвістики, які так чи інакше були пов'язані з науковими інтересами І. Кочева. У збірнику надруковані статті науковців з Німеччини, Румунії, Польщі, Сербії, України та інших країн. Більшість з них написана англійською мовою. Усі статті супроводжуються резюме болгарською та/або англійською мовами, а бібліографічні покликання наводяться в паралельній транслітерації.

Вступний розділ об'єднує статті, представлені на пленарному засіданні згаданої конференції «Книжовен език и диалектите: исторически и съвременни аспекти» 5–6 червня 2025 р., присвяченої 90-річчю проф. І. Кочева, визначає концептуальне спрямування збірника та окреслює його провідні тематичні й методологічні орієнтири. Відкриває збірник стаття Ани Кочевої «Поморійският езиков пейзаж — микрокосмос на българската езикова ситуация» (с. 11–18) — доньки ювіляра і співпорядниці видання. Авторка досліджує поморійський мовний пейзаж як складну макросистему, де співіснують кілька формацій: місцеві болгарські говірки балканського типу; південно-західний діалект ятевої зони (західносолунський), принесений переселенцями з Македонії після 1927 р.; болгарський книжний стандарт; нарешті, анхіальський грецький діалект як свідок багатовікової грецької присутності в місті. Дослідження методологічно спирається на концепцію *linguistic landscape*, порівняно нову для болгарської лінгвістики аналітичну рамку, наповнюючи її, однак, ширшим змістом: не лише написами й висівками, а й усією багатошаровою картиною мовного співіснування в регіоні. Тим самим Поморіє постає не просто локальним об'єктом, а мікроскосмосом цілісної болгарської мовної ситуації — дзеркалом процесів діалектного нівелювання, мовної асиміляції та глобалізаційного тиску, що відбуваються на всій болгарській мовній території. Символічно, що саме ця стаття відкриває збірник: Ана Кочева продовжує наукову справу батька, який сам досліджував поморійський регіон і поморійський говір.

Стаття Ангела Г. Ангелова «Професор Иван Кочев и Македонският научен институт» (Софійський університет імені Св. Климента Охридського) (с. 19–28) є водночас науковою біографією та програмним текстом. Автор простежує, як тема болгарських діалектів Македонії та народної самосвідомості македонських болгар стала наскрізною в усій науковій і громадській діяльності проф. Кочева. Ще до відновлення Македонського наукового інституту в 1990 р. вчений активно обстоював єдність болгарських діалектів і засади кодифікації новоболгарської літературної мови — позиції, що мали не лише лінгвістичне, а й виразне суспільно-політичне звучання в умовах тодішніх ідеологічних обмежень. Після змін кінця 1980-х — початку 1990-х років проф. Кочев цілком природно увійшов до керівництва Інституту, що відродився після перерви, і продовжив найкращі традиції болгарського мовознавства у вивченні македонського діалектного ареалу. А. Ангелов характеризує цю діяльність як виконаний дослідницький обов'язок, свідоме й цілеспрямоване збереження наукової спадщини в

умовах, коли питання болгарсько-македонського мовного континууму залишається предметом гострих дискусій у науковому і політичному дискурсі. Стаття матиме особливий резонанс для всіх, хто стежить за цією темою.

Цінною для читача є стаття Мануели Невачі (Румунська академія) про запозичення слів слов'янського походження в румунській мові: написана англійською мовою, вона пропонує систематичний огляд фонетичних і семантичних трансформацій болгаризмів у румунському лексичному фонді (с. 29–43). Тематику збірника концептуально охоплює стаття Славки Керемідчієвої (с. 44–57), яка на матеріалі тому 11 Загальнослов'янського лінгвістичного атласу демонструє збереження, інновації та ареальні зв'язки болгарської родинної термінології в загальнослов'янському контексті, переконливо відстоюючи цінність масштабних лінгвогеографічних проєктів. Польський внесок до вступного розділу — стаття Беати Рашевської-Журек (Ягеллонський університет) про семантичні поля лексем *IGRA/IGRAĆ* у слов'янських мовах виконана в традиціях порівняльного лексикологічного аналізу (с. 58–71).

Найбільшим за обсягом і найрепрезентативнішим за тематичним спектром є розділ «Проблеми діалектології та лінгвістичної географії. Порівняльне мовознавство» (с. 58–217). Представлені в ньому дослідження охоплюють широкий ареал болгарських говірок — від Балкан і Родоп до діаспорних осередків в Албанії, Сербії, Румунії та Україні, що дає змогу виокремити кілька тематично цілісних напрямів досліджень. Блок позатериторіальних болгарських говірок представлений трьома статтями. Лучія Антонова-Василева досліджує болгарські говірки Преспанського району Республіки Албанії, рідко описуваного діаспорного ареалу, в якому авторка фіксує як ятевий рефлекс, так і збереження традиційної лексики народного вбрання. На матеріалі із сербського прикордоння Іліяна Гаравалова досліджує говір с. Речане (Призренський р-н): через аналіз подвоєння додатка, безполучникових конструкцій та порядку слів авторка доводить, що цей говір, попри потужний асиміляційний тиск і розташування в найзахіднішій частині болгарського мовного регіону, зберігає всі загальноболгарські синтаксичні характеристики. Тематично суміжна стаття Івани Давитков описує сучасний стан говору царибродських болгар (Сербія), що розвивається поза межами Болгарії понад 100 років: попри лексичний вплив сербської мови говір зберіг болгарську сутність на всіх рівнях — від фонем */ъ/* і аналітизму іменника до категорії означеності та розвиненої системи переказних форм дієслова. Усі три статті переконливо ілюструють стійкість болгарського діалектного континууму поза межами державних кордонів.

У статті румунської дослідниці Іріни Флоареа (Інститут мовознавства «Йоргу Йордан — Ал. Росетті», Румунська академія), написаної англійською мовою, аналізуються регіональні й архаїчні терміни, пов'язані з традиційним будівництвом і покрівельними конструкціями, які зафіксовані на картах румунських лінгвістичних та етнографічних атласів. Для кожної лексики здійснено лексичний та етимологічний аналіз, визначено її поширення в різних говорах, простежено взаємний вплив діалектних термінів і літературної норми. Стаття є рідкісним прикладом порівняльної лінгвогеографії румунського ареалу в балканознавчому контексті й органічно розширює тематичні горизонти збірника.

Родопські та суміжні говірки представлені кількома різнорідними статтями. Катерина Ушева (ІБМ — БАН) аналізує стан фонологічних систем вокалізму в північному підтипі розложького говору — одному з ятевих перехідних ареалів, які проф. Кочев досліджував упродовж десятиліть. Стаття описує специфіку вокальних підсистем, виявляючи унікальну сукупність фонологічних процесів, де в межах одного говірного масиву співіснують архаїчна східноболгарська й інноваційна західноболгарська ятева реалізація — саме та транзитивна зона, що стала одним з головних об'єктів наукових зусиль проф. Кочева. Олена Каневська-Ніколова пропонує лексико-семантичну характеристику говорів с. Брезе (Девінська область), приділяючи особливу увагу явищу гетеросемії — однакових діалектних назв з різними значеннями у двох сусідніх говорах; багатий ілюстративний матеріал (кілька сотень лексем) робить статтю цінним документальним джерелом. Радослав Цонев досліджує акцентні парадигми в банському діалекті, показуючи, що цей говір займає проміжне місце між системами вільного й фіксованого наголосу та демонструє унікальну ритмо-мелодику, пов'язану з взаємодією морфологічних і синтаксичних факторів. Маргарита Котева на матеріалі польових записів 2019–2021 років описує фонетичні, морфологічні та лексичні особливості тракійських говорів Хасковського й Харманлійського районів, зосереджуючись на кулінарній лексиці та фіксуючи виразний вплив літературної мови. Кремена Дюлгерова-Узунова зосереджується на парадигматичних відношеннях між назвами їжі з говірки с. Долен (Златоградський р-н) та літературною мовою, аналізуючи явища омонімії й полісемії.

На матеріалі Загальнослов'янського лінгвістичного атласу побудовано дві взаємодоповнювальні статті. Ліліяна Василева картографує гетероніми зі значенням 'каймак' на всій болгарській мовній території та зіставляє їх з відповідними слов'янськими лексемами за даними ЗЛА. Стаття продовжує традицію атласних лексикогеографічних досліджень, до яких І. Кочев зробив значний внесок. Кирил Кирилов аналізує угорські запозичення в слов'янській діалектній термінології тваринного світу за виданим томом ЗЛА (2024), розглядаючи, зокрема, феномен зворотного запозичення через угорське посередництво.

Окремий і особливо значущий для українського читача блок становлять дві статті про болгарські переселенські говірки в Україні. Стаття Світлани Георгієвої присвячена систематизації тракійського діалектного типу в трьох регіональних групах — одеській, миколаївській та запорізькій; авторка дає розгорнутий перелік диференційних ознак тракійського типу, пропонуючи його як аналітичну матрицю для оцінки генезису будь-якого переселенського говору. Тематично суміжна стаття Ольги Колот перевіряє цю матрицю на конкретному матеріалі — говірці с. Тернівка (Миколаївська область), що традиційно зараховується до тракійських. Застосовуючи глотометричний аналіз даних Болгарського діалектного атласу на трьох рівнях, авторка доводить: тернівський говір виявляє найменший збіг саме з тракійським, натомість значно більше спільного має з грудовськими, странджанськими та загорськими говорами. Висновок про гібридний, міжрегіональний характер говірки ставить під сумнів усталену класифікацію й підкреслює необхідність її перегляду. Обидві статті утворюють важливий блок болгарської діаспорної діалектології в Україні.

У розділі «Етимологія, ономастика, лексикографія» (с. 218–319) зібрано дослідження, що вирізняються тематичним і методологічним розмаїттям, але

їх об'єднує високий рівень наукової аргументації та ретельність виконання. Коріна Лешбер (Берлін) досліджує етимологію болгарських сленгових слів з позицій історичної соціолінгвістики, простежуючи їхні витоки в таємних мовах мандрівних ремісників і торговців (1730–1780 р.р.). Христина Дейкова аналізує походження діалектних слів з архаїчної еркецької говірки (с. Козичино, Поморійський р-н), шість з яких є запозиченнями з турецької та грецької, спираючись на матеріали монографії «Еркеч — пам'ять мови».

В ономастичному напрямі представлено три статті. Анна Чолева-Димитрова реконструює сліди фракійської антропонімії в давніх географічних назвах Бургаської і Ямбольської областей, доводячи, що топоніми є найціннішими збереженими слідами фракійської присутності в болгарській онімній системі. Георгі Митринов розглядає методологічні труднощі дослідження болгарської історичної антропонімії в перекладах османських документів XV–XVI ст. Симеон Стефанов пропонує гіпотезу про звуконаслідувальне походження праслов'янського **xъrtъ* 'бързо ловно куче', знаходячи типологічні паралелі в індоєвропейській зоонімії.

У сфері лексикографії та словотвору особливу увагу привертають кілька статей. Красимира Фучеджієва пропонує першу спробу етимологізації діалектного слова *пъпълька* 'помпон', встановлюючи зв'язок з іменником *пъп* і простежуючи відповідний індоєвропейський корінь. Михаела Кузмова досліджує словникові додатки до «*Krátká mluvnice jazyka bulharského*» (1879), «*Mluvnice jazyka bulharského*» (1883) Яна Вагнера та «Чесько-болгарського словничка» О. Теодорова-Балана (1882), який зберігся лише в рукописі. Через аналіз макроструктури та принципів добору еквівалентів авторка показує компілятивний, але мовно компетентний характер цих перших лексикографічних спроб. Ваніна Сумрова описує іменники спільного роду в «Болгарському тлумачному словнику» Стефана Младенова — частково неопублікованому рукописному томі Л–Р, тим самим здійснюючи перший систематичний опис цієї категорії в лексикографічному матеріалі Младенова.

Розділ «Сучасна болгарська мова. Мовні ресурси» (с. 320–411) об'єднує статті з граматики та лексикології сучасної болгарської мови, а також з історії кодифікації літературної норми в граматиках XIX ст. Попри тематичну різноманітність, усі праці зосереджені на механізмах формування та трансформації болгарської мовної системи. Стаття Светли Коевої (англійською мовою) пропонує огляд нових дієслів болгарського кулінарного лексикону в межах багатомовного проєкту *Multilingual Culinary Lexicon*. Центральна проблема — класифікація дієслів за ситуаційними типами Вендлера (стани, діяльності, здійснення, досягнення) на основі лексико-граматичної категорії болгарського виду. Зіставлення з англійською та італійською мовами, де вид не є лексико-граматичною категорією, демонструє особливу роль аспектуальності в болгарській мові та окреслює перспективи для комп'ютерної лінгвістики.

Дві статті об'єднані спільним інтересом до болгарських граматик доби Відродження. Владислав Маринов досліджує, як автори граматик XIX ст. описували новий звук [ъ], показуючи напруження між збереженням традиції та точним описом актуального стану мови. Лачезар Перчеклійський та Надежда Цинцарська аналізують демінутивні й аугментативні назви в граматиках другої та третьої чвертей XIX ст. (Неофіт Рилський, Христіакі Павлович, Іван Богоров, Йоакім Груєв та ін.). Показово, що в теоретичній частині дослідники безпосередньо спираються на словотвірні праці проф. Кочева, а це підкреслює живий зв'язок між його науковою спадщиною

та сучасними дослідженнями.

Болгарсько-грецькі мовні контакти розглядаються у двох взаємодоповнювальних статтях. Робертині Стоїлов продовжує попередню студію про грецький аористний суфікс *-s-* у болгарській мові, цього разу на матеріалі 8-го тому Болгарського етимологічного словника. Наталія Сотирова досліджує словотвірну конкуренцію суфіксів у болгарсько-грецьких іменникових гібридах і систематизує їх за граматичною категорією мотивуючого грецького слова в межах теорії М. Докуліла. Цветеліна Ангелова систематизує болгарські прикметники зі значенням *‘бременна’* («вагітна»), розподіляючи їх на десубстантивні, деад’єктивні та девербальні й аналізуючи продуктивність відповідних формантів.

Розділ завершує стаття Олександри Малаш (Інститут мовознавства імені О. О. Потебні НАН України), яка пропонує систематичний огляд здобутків українських мовознавців у вивченні мови та культури болгарських переселенців і їхніх нащадків в Україні. У центрі уваги — публікації, присвячені болгарським говіркам Одещини, Запоріжжя, Миколаївщини та Кропивниччини, що з’явилися у філологічній фаховій пресі («Одеська болгаристика», «Мовознавство», «Слов’янський збірник» та ін.) наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Авторка не лише інвентаризує ці дослідження, а й виявляє ключові проблеми та тематичні пріоритети українського болгаристичного доробку, окреслюючи лакуни, що потребують подальшого вивчення. Стаття має наукову цінність: вона фактично є першим систематичним бібліографічним оглядом україномовної болгаристики за вказаний період і слугує надійним орієнтиром для дослідників болгарських мовних островів в Україні. В умовах, коли велика частина болгарських громад Приазов’я та загалом півдня України опинилася в зоні воєнного конфлікту, документування й осмислення накопиченого наукового доробку набувають особливої актуальності.

Розділ «Середньовічна болгарська мова. Історія болгарської мови» (с. 412–454) органічно доповнює загальну структуру видання. Включення медієвістичного блоку до збірника, присвяченого видатному діалектологу й фонологу, цілком закономірне, зважаючи на широту наукових зацікавлень проф. Івана Кочева, чиї дослідження охоплювали також проблематику болгарської писемної традиції та історії мови. Цей розділ представлений чотирма різноматичними, але взаємно доповнювальними студіями. Маріяна Цибранська-Костова відкриває блок аналізом мілітаристичної лексики «Чуда з Каліянном» із Рильського панегірика Владислава Граматика (1479 р.), слов’янського перекладу опису загибелі болгарського царя під час облоги Солуня (1207 р.); авторка виділяє лексичні групи «військо», «зброя», «спорядження» і доводить, що невідомий перекладач досконало володів грецькою мовою і гнучко використовував слов’янський матеріал, а сам рукопис заслуговує на повне видання й мовознавче опрацювання. Борислав Попов систематизує імена, прізвиська та епітети Святого Духа в старо-, середньо- і новоболгарській мові, розкриваючи, як у їхній внутрішній формі переплітаються православна теологічна традиція та народний етнокультурний світогляд.

Стаття Георгія М. Николова (Македонський науковий інститут) присвячена ідентифікації царя Арева з болгарського апокрифічного літопису як вірменського воєначальника Арієва, намісника Охрида за Алексія I Комніна. Автор переконливо показує, чому іноетнічний правитель потрапив до літопису з царським титулом. Завершує розділ стаття Володимира

Ангелова (Інститут історичних досліджень — БАН) про свідчення Лаоніка Халкоконділа: на відміну від більшості візантійських авторів він подає відомості про походження, менталітет і побут болгар, висвітлює болгарсько-сербсько-візантійські відносини другої половини XIV ст., роблячи свій твір цінним джерелом з історії напередодні османського завоювання.

Рецензований збірник статей є вагомим науковим виданням, гідним ювіляра, якому його присвячено. Серед його безперечних достоїнств хочемо відзначити: широке тематичне охоплення всього спектру болгарської лінгвістики; залучення зарубіжних учених (Румунія, Польща, Сербія, Україна, Німеччина); ретельну поліграфію; паралельне наведення бібліографії в оригінальній графіці та латинській транслітерації; авторські резюме англійською мовою до кожної статті. Особливої наукової цінності набувають статті, присвячені болгарським переселенським говіркам в Україні — темі, що є особливо актуальною в сучасних умовах, зокрема в контексті російської воєнної агресії, яка охоплює і південні регіони країни.

Збірник «Книжовният език и диалектите: исторически и съвременни аспекти», безперечно, посідає гідне місце в болгарській діалектологічній та лінгвогеографічній бібліографії і стане надійним джерелом для широкого кола дослідників — болгарських, зарубіжних та українських славістів, істориків, етнологів та всіх, хто цікавиться болгаристикою, зокрема діалектологією та лінгвістичною географією. Можна лише вітати той факт, що наукова спадщина проф. Івана Кочева живе й продовжується в дослідженнях його учнів і колег. Видання засвідчує високий рівень болгарської діалектологічної школи та її відкритість до міжнародного наукового діалогу і заслуговує найширшої уваги фахової спільноти.

Тетяна БРАГА

Інститут болгарської мови
Болгарська академія наук
Електронна пошта: bragakarakash@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9315-265X>

Tatyana BRAGA

Institute for Bulgarian Language,
Bulgarian Academy of Sciences
E-mail: bragakarakash@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9315-265X>

PROFESSOR IVAN KOCHEV'S SCHOLARLY LEGACY IN THE LIGHT OF CONTEMPORARY LINGUISTIC RESEARCH

[Review of the book: *The Literary Language and Dialects: Historical and Contemporary Aspects. A Festschrift Honoring the 90th Anniversary of the Birth of Prof. Ivan Kochev (1935–2021)*. Sofia: Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, 2025. 456 p.]

Дата надходження до редакції: 04.05.2026
Дата надходження після рецензування: 12.05.2026
Дата затвердження редакцією: 03.07.2026

Received: 04.05.2026
Received in revised form: 12.05.2026
Accepted: 03.07.2026

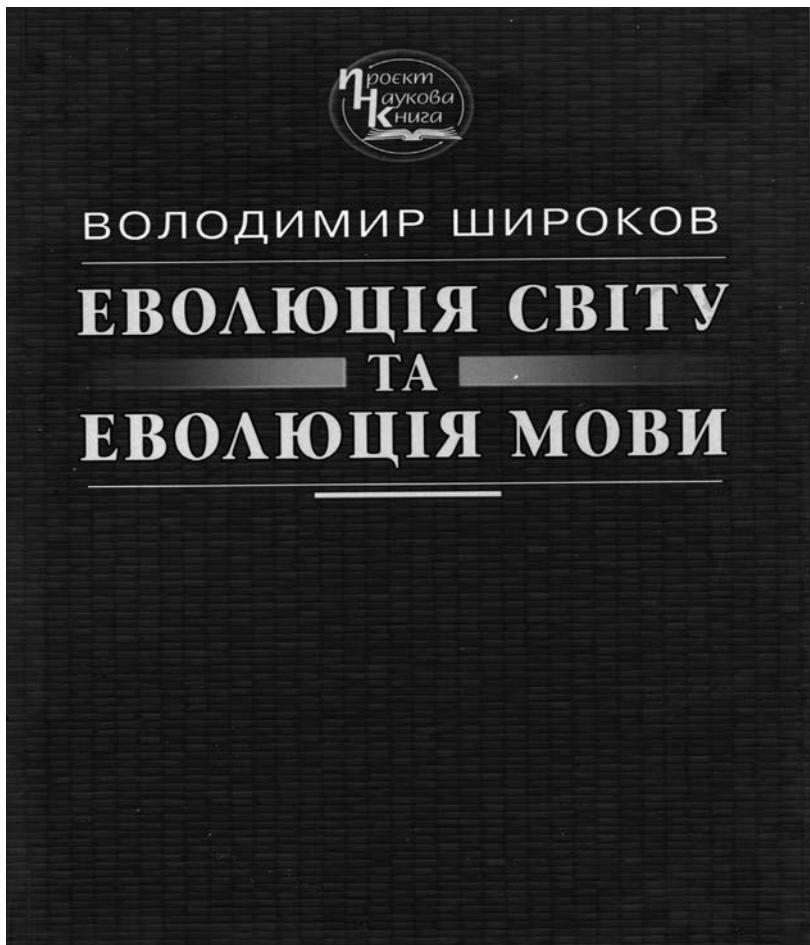
ВОЛОДИМИР ШИРОКОВ

ЕВОЛЮЦІЯ СВІТУ ТА ЕВОЛЮЦІЯ МОВИ

НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», Київ, 2024

ISBN 978-966-00-1961-4

<https://doi.org/10.15407/978-966-00-1961-4>

«Ця книга з'явилася як результат багаторічних прагнень збагнути суть поняття складності й тієї ролі, яку воно відіграє або може відігравати в Світобудові.»

Широков В. А. Еволюція світу і еволюція мови. Київ : НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2024. С. 3.

vshirokov48@gmail.com